ગાંધીવિચારદોહન

લેખક

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

વર્ષ ૩ | પુસ્તક ઓગણત્રીસ-એકત્રીસ | પુ૦ ૭-૯

સંચાલક અને પ્રકાશક

રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી

પહેલી આવૃત્તિ

ફાગણ, ૧૯૮૮

કિંમત

વાર્ષિક રૂપે — રૂ.૨પ/- — છૂટક

ટપાલખર્ચ માફ — ટપાલખર્ચ વધુ

મુદ્રક : પુરુષોત્તમદાસ શંકરદાસ : ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય : ગાંધીરોડ, પૂલ નીચે : અ

જેની કાળજીભરી શુશ્રૂષા વિના આ પુસ્તક લખવું
અને પૂરું કરવું કઠણ થયું હોત, તે

પ્રિય સહધર્મચારિણી

સૌ. ગોમતીને

નિવેદન

આ નાનકડા પુસ્તકની ઉત્પત્તિનું નિમિત્તકારણ વિલે-પાર્લેનું ગાંધી-વિદ્યાલય છે. એ વિદ્યાલયમાં ગામડાંઓમાં જઈ પ્રજાસેવાના કાર્યોમાં પડવાની ઇચ્છાવાળા તરુણોને માટે થોડા માસનો એક તાલીમ વર્ગ રાખવામાં આવેલો હતો. એમાં મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓ હતા. ગાંધીજીના વિચારો અને લેખો જેટલા ગૂજરાતમાં જાણીતા છે, તેટલા મહારાષ્ટ્રમાં નથી. આથી એ વિદ્યાલયનો એક વિષય 'ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો અને વિચારોનો પરિચય' એવો રાખેલો હતો. આ વિષય મને સોંપવામાં આવેલો હતો, અને તેને અંગે કરવાની તૈયારીમાંથી આ પુસ્તકની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

પછી, આ પુસ્તકની યોજના કાકાસાહેબ સાથે ચર્ચી અને તેમને એ પસંદ પડી. અને એ ચર્ચામાં એમ ઠર્યું કે એનાં પ્રકરણો જેમ જેમ લખાતાં જાય, તેમ તેમ ગાંધીજીને મોકલવાં અને તેઓ તેને તપાસી સુધારીને પ્રમાણભૂતતા આપે, જેથી ગાંધીજીની આખી વિચારસરણી રજૂ કરતું એક નાનકડું સર્વોપયોગી પુસ્તક તૈયાર થઈ જાય.

ગાંધીજીએ એ સ્વીકાર્યું પણ ખરું; પણ દેશમાં તેમ જ વિલાયતમાં કામના ભારે બોજાઓ તળે એ બધું જોઈ જવાનો વખત ન મેળવી શક્યા. એ પકડાયા તે વખતે પણ એમની બેઠક આગળ કેટલાંક પ્રકરણો એમણે સાથે રાખ્યાં હતાં. એમાંનાં જેટલાં પ્રકરણો ગાંધીજી તપાસી જઈ શક્યા છે, તેટલાં આગળ અનુક્રમણિકામાં ફુદડી (*) કરી છે.

આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીના લેખોનું તારણ થોડુંક જ છે. એમની ભાષા કે શબ્દોનું દોહન આને નહિ કહી શકાય. કેટલીક વાર વાચકને એમ પણ લાગે કે 'આવું તો ક્યાંયે ગાંધીજીના લેખોમાં વાંચવામાં આવ્યું નથી.' એટલે વાસ્તવિક રીતે, જે રીતે હું ગાંધીજીના હૃદયને અને વિચારોને સમજ્યો છું તેને મેં, ઘણુંખરું, મારી રીતે અને મારી ભાષામાં આ પુસ્તકમાં મૂક્યાં છે. આથી આની પ્રમાણ-ભૂતતા, જ્યાં ગાંધીજી એને જોઈ ગયા છે તે પ્રકરણોમાંયે, ગાંધીજીના પોતાના લેખો જેટલી ન ગણી શકાય.

આ કારણથી, ગાંધીજી આ પુસ્તકના લખાણને તપાસી ન જાય ત્યાં સુધી એને છાપવાની ઉતાવળ ન કરવી, એમ હું વિચારતો હતો; પરંતુ જે જે મિત્રોએ એ લખાણ સાંભળ્યું કે જોયું તેમનો, અને ખાસ કરીને સ્વામી આનંદનો અભિપ્રાય એવો થયો કે ગાંધીજીથી પ્રેરિત થયેલા આ યુગમાં સંખ્યાબંધ નાની-મોટી સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે, અને તેમાં અનેક કાર્યકર્તાઓ અનેકવિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરી રહ્યા છે. વળી આત્મશુદ્ધિ તથા સ્વરાજપ્રાપ્તિ માટે તલસતો આમપ્રજાનોયે ઘણો મોટો સમૂહ ગાંધીજીના વિચારોને ઝીલવા મથે છે. તે સૌને અનેક રીતે ઉપયોગી કે માર્ગદર્શક થઈ પડે એવું સોળે આની પ્રમાણભૂત પુસ્તક કરવાના આગ્રહ ખાતર આ પુસ્તકને અટકાવી રાખવું યોગ્ય નથી. વખત મળ્યે ગાંધીજી એને તપાસીને ભલે સુધારા-વધારા કરે. બીજી આવૃત્તિમાં તે દાખલ

થઈ શકશે. પણ આ પુસ્તક તેમને પણ આજના પ્રશ્નો અને પ્રમેયો વિષે ગાંધીજીની વિચારસરણી ઠીક રીતે રજૂ કરનારું લાગ્યું છે. માટે મારે એને ખોળંબે ન નાખવું.

સ્વામી આનંદ અતિશય નિખાલસ ટીકાકાર છે, એટલે એમનું પ્રમાણપત્ર મને હિંમત દેનારું થયું છે; અને આ રીતે આ પુસ્તક પ્રજા સમક્ષ મુકાય છે.

આ પુસ્તકના બે ખંડોને 'ગુજરાતી'ના તંત્રીએ પોતાના ગાંધી-અંક તથા દિવાળી અંકમાં સ્થાન આપી, પુસ્તકની અંશતઃ પ્રસિદ્ધિ કરી જ છે. એ માટે હું એમનો આભારી છું.

શ્રી. ગોકુલભાઈ ભટ્ટે ગાંધી-વિદ્યાલય ઉઘાડવાની હઠ ન કરી હોત, અને કાકાસાહેબે એ હઠને ટેકો ન આપ્યો હોત, તો આ પુસ્તકની કલ્પના ન ઉદ્‌ભવી હોત, એવો સંભવ છે. માટે તેમનો બંનેનો પણ હું આભારી છું.

અને છેવટનું મારું ઋણ ભાઈ રણછોડજી મિસ્ત્રી પ્રત્યે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાની જવાબદારી સ્વીકારવા માટે છે.

ગાંધીજીના લેખોમાં સ્પષ્ટપણે નથી એવું ઘણું આ પુસ્તકમાં છે, એમ કેટલાકને લાગશે. એ શું ગાંધીજીના કોઈ અંતરંગ મંડળમાં થતી ચર્ચામાંથી છે? એમ કોઈને શંકા થશે. આવું કાંઈ નથી, એ જણાવવા ઇચ્છું છું. હું એમ માનું છું કે કોઈ સત્પુરુષના વિચારોને માત્ર એમનાં પુસ્તકોના અભ્યાસથી પૂરેપૂરા નથી જાણી શકાતા: એમનો સહવાસ જોઈએ. પણ સહવાસ ઉપરાંત પણ એમનું હૃદય સમજવાનો અને એમની સમગ્ર વિચારસરણીના મૂળ પાયા પકડવાનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. એ પાયા જો હાથ લાગે તો એમની આખી વિચારસૃષ્ટિ, જેમ ભૂમિતિમાં એક સિદ્ધાંતમાંથી બીજા સિદ્ધાંતો નીકળે છે તેમ, દેખાતી આવે. ગાંધીજીને સમજવાનો મારો પ્રયત્ન

આ રીતનો છે. એ કેટલે અંશે સફળ થયો છે તે ગાંધીજી તથા મારી જેમ એમની સાથે જોડાયેલાં મારાં બીજાં ભાઈબહેનો જ કહી શકે.

આ પુસ્તકને લખવાના પ્રયત્નથી હું પોતે જ ગાંધીજીને વિશેષ સ્પષ્ટપણે જોઈ શક્યો છું, એટલે મને પોતાને આ પ્રયત્ન ઘણો લાભદાયી થયો છે; એથી આશા છે કે વાચકને પણ આ પુસ્તક લાભદાયી થશે જ.

અંતમાં, જેમના વિચારોનું દોહન કરવાનો આ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને જેમના પ્રેમ અને સમાગમથી સદા અનુગૃહિત બન્યો છું, તે પૂજ્ય બાપુને ચરણે નમ્રતાથી પ્રણામ કરું છું.

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

ખંડ ૨ જો : ધર્મમાર્ગો

ખંડ ૩ જો : સમાજ

ખંડ ૪ થો : સત્યાગ્રહ

ખંડ ૫ મો : સ્વરાજ્ય

૬ ઠ્ઠો : વાણિજ્ય

ખંડ ૭ મો : ઉદ્યોગ

ખંડ ૮ મો : ગોપાલન

ખંડ ૯ મો : ખાદી

ખંડ ૧૦ મો : સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય

ખંડ ૧૧ મો : કેળવણી

গাঁধী বিশ্বৰ ঐক্ষণ

ખંડ ૧ લો : ધર્મ

૧ પરમેશ્વર

૧ પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ જીવનનું ઠરાવવા યોગ્ય એક ધ્યેય છે. બીજું બધું એ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે છે.

૨ જે પ્રવૃત્તિઓ એ ધ્યેયને વિરોધી લાગે, તેનું સ્થૂળપણે દેખાનારું ફળ ગમે તેટલું લલચાવનારું અને લાભ આપનારું લાગે, તોપણ એ પ્રવૃત્તિ ત્યાજ્ય સમજવી જોઈએ.

૩ જે પ્રવૃત્તિ એ ધ્યેયના સાધનભૂત લાગે, તે ગમે તેટલી કઠણ, જોખમભરેલી અને સ્થૂળ દૃષ્ટિએ નુકસાન કરાવનારી લાગે, છતાં એ પ્રવૃત્તિ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

૪ એ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ મન અને વાણીથી પર છે. એને વિષે આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે એ પરમેશ્વર અનંત, અનાદિ, સદા એકરૂપે રહેનાર વિશ્વના આત્મારૂપ અથવા આધારરૂપ અને તેનું કારણ છે. તે ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનસ્વરૂપ

છે. એને જ માત્ર સનાતન અસ્તિત્વ છે. બાકી બધું નાશવંત છે. માટે એક નાનકડા શબ્દથી સમજવા માટે આપણે એને સત્ય કહીએ.

૫ આ રીતે પરમેશ્વર એ જ સત્ય છે, અને સત્ય એટલે પરમેશ્વર.

૨ સત્ય

૧ સત્ય એટલે પરમેશ્વર—એ સત્યનો પર અથવા ઊંચો અર્થ થયો. એના અપર અથવા સાધારણ અર્થમાં સત્ય એટલે સત્યવિચાર, સત્યવાણી અને સત્યકર્મ.

૨ જે સત્ય છે તે જ લાંબે હિસાબે હિતકર અથવા ભલું છે. માટે સત્ય અથવા સતનો અર્થ ભલું પણ થાય છે; અને જે સત્ય વિચાર, વાણી અને કર્મ છે, તે જ સદ્વિચાર, સદ્વાણી અને સત્કર્મ છે.

૩ જે વિચાર આપણી રાગદ્વેષવિનાની, શ્રદ્ધા અને ભક્તિયુક્ત નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિને સદાને માટે કે જે સંજોગો જોઈ શકાય તે સંજોગોમાં શક્ય તેટલા લાંબા સમયને માટે યોગ્ય અને ન્યાય્ય લાગે, તે આપણે માટે સત્યવિચાર છે.

૪ જે વાણી જેવી આપણને માહિતી છે, તેવી જ હકીકત ફરજ આવી પડે ત્યારે બરાબર રજૂ કરે છે, અને એમાંથી જુદો ભાસ ઊપજે એ રીતે કાંઈ ઓછું કે વત્તું કરવાનો પ્રયત્ન કરતી નથી, તે સત્યવાણી છે.

૫ વિચારથી જે સત્ય લાગે તેનું જ સવિવેક આચરણ તે સત્યકર્મ છે.

૬ પર સત્ય જે પરમેશ્વર તેને જાણવા માટે અપર સત્ય એ સાધન છે એમ કહો; અથવા, સત્ય વિચાર, વાણી અને કર્મની—

અપર સત્યના પાલનની—પૂર્ણ સિદ્ધિ એ જ પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે એમ કહો: સાધકને માટે બન્નેમાં ભેદ નથી.

૩ અહિંસા

૧ જેમ સામાન્ય રીતે લોકો સત્યવાદીપણામાં સત્યને મૂર્તિમાન કરે છે, પણ સત્યવાણીમાં સત્યના પાલનનો પૂરો સમાવેશ થતો નથી; તેમ, સામાન્ય રીતે લોકો બીજા જીવને મારવો નહિ, એમાં અહિંસાને મૂર્તિમાન કરે છે; પણ, કેવળ, પ્રાણ ન લેવો એટલેથી અહિંસાની સાધના પૂરી થતી નથી.

૨ અહિંસા એ, માત્ર, આચરણનો સ્થૂળ નિયમ નથી, પણ એ મનની વૃત્તિ છે. જે વૃત્તિમાં ક્યાંય પણ દ્વેષની ગંધ સરખી રહે નહિ તે અહિંસા.

૩ એવી અહિંસા સત્યના જેટલી જ વ્યાપક છે. એવી અહિંસાની સિદ્ધિ થવી અશક્ય છે. માટે સત્ય એ બીજી રીતે જોઈએ તો અહિંસાની પૂર્ણતા જ છે. પૂર્ણ સત્ય અને પૂર્ણ અહિંસામાં ભેદ નથી; છતાં, સમજવાની સગવડ માટે સત્યને સાધ્ય અને અહિંસાને સાધન ગણ્યું છે.

૪ વળી, બીજી રીતે આપણે સત્ય અને અહિંસાને સમજીએ. ચિત્તના આપણે બે ભાગ પાડીએ: ચિત્તની વિચારશક્તિ અથવા બુદ્ધિ, અને ચિત્તની ભાવનાશક્તિ અથવા લાગણી. બુદ્ધિની અત્યંત શુદ્ધિ તે સત્ય, અને લાગણીની અત્યંત શુદ્ધિ તે અહિંસા.

૫ આ—બુદ્ધિ અને ભાવના—સિક્કાની બે બાજૂઓની જેમ ચિત્તની બે બાજૂઓ છે; માટે જ સત્ય અને અહિંસા એક જ તત્ત્વને ઓળખવાની બે બાજૂઓ છે.

૬ ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ છે એમ જે કેટલાક ધર્મોમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તે પ્રેમ અને આ અહિંસા જુ

૭ પ્રેમનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે અહિંસા. પણ પ્રેમમાં રાગ કે મોહની ગંધ આવે છે. જ્યાં રાગમોહ હોય ત્યાં દ્વેષનું બીજ પણ હશે જ. માટે તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રેમ શબ્દ ન વાપરતાં અહિંસા શબ્દ યોજીને, તે પરમધર્મ છે એમ કહ્યું છે.

૮ બીજાનાં શરીર કે મનને દુઃખ કે ઇજા ન પહોંચાડવાં એટલો જ અહિંસાધર્મ નથી; પણ એને અહિંસાધર્મનું એક નજરે ચડી આવનારું પરિણામ કહી શકાય. સ્થૂળ દૃષ્ટિએ, બીજાનાં શરીર કે મનને દુઃખ કે ઇજા પહોંચતાં જણાતાં હોય, છતાં તેમાં શુદ્ધ અહિંસાધર્મનું પાલન હોય એ શક્ય છે. એથી ઊલટું એવાં દુઃખ કે ઇજા પહોંચાડ્યાનો આક્ષેપ મૂકી શકાય એવું કશું ન કર્યું હોય, છતાં એ માણસે હિંસા કરી હોય એમ બને. અહિંસાનો ભાવ નજરે ચડનારાં પરિણામમાં નથી, પણ અંતઃકરણની રાગદ્વેષવિનાની સ્થિતિમાં છે.

૯ છતાં, નજરે ચડનારાં પરિણામ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવાનું નથી. કારણ, એ સ્થૂળ સાધન હોય તોયે મનમાં વિકાસ પામેલી અહિંસાવૃત્તિનો પોતે તેમજ બીજા સમજી શકે એવો માપ એ પરિણામો કાઢી આપે છે. સામાન્ય જીવનમાં તો મનમાં પોષાયેલી અહિંસા ઇતર ભૂતપ્રાણીને ઉદ્વેગ ન થાય એવાં વાણી અને કર્મમાં જ પ્રત્યક્ષ થાય. અહિંસામય દુઃખ દેવાનો પ્રસંગ જવલ્લે જ આવે છે.

૧૦ પણ એટલેથી અહિંસાની સાધના પૂરી થયેલી ન ગણાય. અહિંસાનો સાધક કેવળ ભૂતમાત્રને ઉદ્વેગ કરનારાં વાણી અને કર્મ ન કરીને, કે મનમાંયે તેમને વિષે દ્વેષભાવ ન આવવા દઈને સંતોષ નહિ માને; પણ જગતના ચાલુ દુઃખનું દર્શન કરવાનો, અને તેના ઉપાયોનું ધ્યાન ધરવાનો પ્રયત્ન કરતો રહેશે. એટલે અહિંસા એ કેવળ નિવૃત્તિરૂપ કર્મ કે નિષ્ક્રિયા નથી, પણ બળવાન પ્રવૃત્તિ અથવા પ્રક્રિયા છે.

૪ બ્રહ્મચર્ય

૧ જેમ અહિંસા વિના સત્યની સિદ્ધિ સંભવતી નથી, તેમ બ્રહ્મચર્ય વિના સત્ય તેમજ અહિંસા બન્નેની સિદ્ધિ અશક્ય છે.

૨ બ્રહ્મચર્ય એટલે બ્રહ્મ અથવા પરમેશ્વરને માર્ગે ચાલવું તે; એટલે મન તથા ઇંદ્રિયોને પરમેશ્વરને માર્ગે રાખવાં તે.

૩ રાગાદિક વિકાર વિના અબ્રહ્મચર્ય એટલે ઇંદ્રિયપરાયણતા થઈ ન શકે, અને વિકારી મનુષ્ય સત્ય કે અહિંસાનું પૂર્ણ પાલન કરી ન શકે.

૪ માટે બ્રહ્મચર્ય એટલે કેવળ વીર્યરક્ષા અથવા કામજય એટલું જ નહિ, પણ એમાં બધી જ ઇંદ્રિયોનો સંયમ આવશ્યક છે.

૫ પણ, જેમ સત્યને વાણીમાં અને અહિંસાને પ્રાણ ન લેવામાં વધારે મૂર્તિમાન કર્યાં છે, તેમ બ્રહ્મચર્યને કામજયમાં મૂર્તિમાન કરવામાં આવ્યું છે. આથી, કામજય એ જ બ્રહ્મચર્ય એવો અર્થ થઈ ગયો છે. આનું કારણ એ છે કે મનુષ્યને કામજય એ જ વધારેમાં વધારે કઠણ ઇંદ્રિયજય લાગે છે.

૬ વાસ્તવિક રીતે, અન્ય ઇંદ્રિયોનો થોડોક પણ ભોગ જીવનના સુખરૂપ નિર્વાહ માટે આવશ્યક થાય છે; પણ, બ્રહ્મચર્યથી જીવન-નિર્વાહ અશક્ય નથી થતો, ઊલટો વધારે સારી રીતે અને તેજસ્વી થાય છે. પણ, બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં, મનુષ્ય આહાર-વિહારમાં વધારે સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, અને તેથી તે સર્વે ઇંદ્રિયોના ભોગો વધારે કરે છે. આથી, એને કેવળ વર્ષના અમુક દિવસોમાં જ કામનો વેગ નથી આવતો, પણ એ એને નિરંતર પોષે છે. આમ, કામવિકાર એનો નિરંતરનો રોગ બનેલો હોવાથી એને જીતવો એને માટે કઠણમાં કઠણ બન્યો છે.

૭ પણ વિચારી માણસ જોઈ શકે કે બીજી ઇંદ્રિયોને પોષ્યા

વિના કામને બહુ પોષણ મળે નહિ, અને બીજી ઇંદ્રિયોને જીત્યા વિના કામજયની આશા રાખવી મિથ્યા છે.

૫ અસ્વાદ

૧ આમ એક વ્રત બીજા વ્રતને નોતરે છે.

એક ઇંદ્રિય પણ સ્વચ્છંદી બની જાય તો બીજી ઇંદ્રિયો પર મેળવેલા કાબૂને ઢીલો કરી દે છે. તેમાંયે, બ્રહ્મચર્યની દૃષ્ટિએ, જીતવાને સૌથી કઠણ અને મહત્ત્વની ઇંદ્રિય સ્વાદની છે. એના ઉપર સ્પષ્ટ ધ્યાન રહે તે માટે સ્વાદજયને વ્રતમાં ખાસ સ્થાન આપ્યું છે.

૨ શરીરમાં ઘસાઈ જતાં તત્ત્વોને પાછાં ભરી કાઢવાં, અને એ રીતે શરીરને કામ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં રાખવું—એ માટે આહારની જરૂર છે. તેથી, એ દૃષ્ટિ રાખીને જ જેટલા અને જે જાતના આહારની જરૂર હોય તે જ ખાવો જોઈએ. સ્વાદ માટે—એટલે જીભને ગમે છે એટલા માટે—કશું ખાવું કે ખોરાકમાં ભેળવવું, અથવા અધિક આહાર કરવો, એ અસ્વાદ-વ્રતનો ભંગ છે.

૩ અસ્વાદવૃત્તિથી ચાલતા સંયુક્ત રસોડામાં જઈને, ત્યાં જે ખોરાક તૈયાર થયો હોય, તેમાંથી જે આપણે ત્યજ્યો ન હોય તેવો ખોરાક ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માની, મનમાં પણ તેની ટીકા કર્યા વિના, સંતોષપૂર્વક અને શરીરને આવશ્યક હોય તેટલો ખાઈ લેવો એ અસ્વાદવ્રતમાં બહુ મદદગાર છે.

૬ અસ્તેય

૧ પારકાની માલિકીની વસ્તુ ન લેવી એટલો જ અસ્તેયનો અર્થ નથી. પોતાની ગણાતી હોય, પણ પોતાને તેની જરૂર ન હોય, છતાં તેનો ઉપયોગ કરવો એ પણ ચોરી જ છે. બીજાની વસ્તુ પર દૃષ્ટિ બગાડવી એ માનસિક ચોરી છે. બીજાના વિચાર કે શોધને જાણી લઈ પોતાનાં તરીકે રજૂ કરવાં એ વિચારની ચોરી છે.

૨ આપણે જગતની બધી વસ્તુઓ પરમેશ્વરની માલિકીની સમજીએ, અને પ્રાણીમાત્રને તેના કર્તાહર્તાપણા નીચે રહેલા વિશાળ કુટુંબરૂપે સમજીએ તો જગતમાંથી સાવ આવશ્યક વસ્તુઓનો માત્ર ઉપભોગ કરવાનો જ આપણને અધિકાર રહે છે. એના પર વધારે અધિકાર સમજવો એ ચોરી છે.

૭ અપરિગ્રહ

૧ અસ્તેય અને અપરિગ્રહ વચ્ચે ઘણો થોડો ભેદ છે. જે પોતાને આજે આવશ્યક નથી, તે ભવિષ્યની ચિંતા કરી સંઘરી રાખવું એ પરિગ્રહ છે. પરમેશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર એમ માને છે કે જે વસ્તુની જ્યારે ચોખ્ખી જરૂર હશે જ, ત્યારે તે મળી જ રહેશે, અને તેથી તે કશાના સંગ્રહની ઉપાધિમાં પડતો નથી.

૨ આનો અર્થ એ નથી કે જે શક્તિમાન છતાં મહેનત કરતો નથી, તેની જરૂરિયાતો પણ પરમેશ્વર પૂરી પાડે છે. જેની શ્રમ કરવાની દાનત નથી, અથવા જે શ્રમને આપત્તિ સમજે છે, તેને તો પરમેશ્વર પૂરો પાડનારો છે એવો વિશ્વાસ જ બેસતો નથી, અને પોતાની પરિગ્રહશક્તિ પર જ આધાર રાખે છે. પણ જે શક્તિ હોય ત્યારે પૂરેપૂરો શ્રમ કરે છે, અને શ્રમ

કરવામાં જ પ્રતિષ્ઠા સમજે છે, પણ અપરિગ્રહી રહે છે, તેના નિર્વાહની પરમેશ્વર ચિંતા કરે છે.

૩ વળી, આનો અર્થ એ નથી કે સમાજમાં રહી અપરિગ્રહ-વ્રતનું પાલન કરવા ઇચ્છનાર માણસ પોતાની પાસે આવેલી વસ્તુઓને રસ્તા પર મૂકી આવે કે બગડવા દે. એ પોતાને એ વસ્તુઓનો રક્ષક સમજે અને તેની બરાબર સંભાળ લે; પરંતુ એક ક્ષણ પણ પોતાને એનો માલિક નહિ સમજે, અને, તેથી, જેને માટે એનો વપરાશ કરવો ઘટિત હોય, તેને એનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં અડચણ નહિ નાખે. પોતાને કે પોતાનાં બાળ-બચ્ચાંને કામ આવશે એમ સમજીને કોઈ ચીથરું જ બાંધી રાખે છે, અને બીજાને જરૂર છતાં વાપરવા દેતો નથી, તે પરિગ્રહી છે; અને એવી વૃત્તિવિનાનો લાખ રૂપિયાની મૂડી પર બેઠેલો માણસ અપરિગ્રહી છે.

૮ જાતમહેનત [ઉત્પત્તિમાં]

૧ જીવનને આવશ્યક પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા માટે જાતે પરિશ્રમ કરવો એ અસ્તેય અને અપરિગ્રહમ થી ઉદ્‌ભવતો સીધો નિયમ છે. પરિશ્રમ વિના જે પદાર્થો ઉપજતા નથી, અને જેના વિના જીવન નભી શકતું નથી, તે માટે જાતમહેનત કર્યા વિના તેનો ઉપભોગ કરીએ તો જગત પ્રત્યે આપણે ચોર ઠરીએ છીએ.

૨ આવો પરિશ્રમ કરવો તેનું નામ યજ્ઞ. પોતે કરેલા પરિશ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોનો પોતે જ ઉપભોગ કરવાની અભિલાષા રાખે તો તે સકામ યજ્ઞ કહેવાય. તેવી અભિલાષા વિના આટલા પદાર્થો જગત માટે ઉત્પન્ન થવા જ જોઈએ એમ સમજી તે માટે પરિશ્રમ કરે તે નિષ્કામ યજ્ઞ થાય.

૩ અનર્થકારી પદાર્થોની ઘટતી વ્યવસ્થા માટે કરેલો પરિશ્રમ પણ યજ્ઞનો જ પ્રકાર કહી શકાય. તેવો પરિશ્રમ પણ દરેકે કરવો જોઇએ જ.

૪ આ દૃષ્ટિએ તપાસતાં માલૂમ પડી આવે છે, કે આ બધું વાંચી અને સમજી શકનારા આપણે બધા જાતમહેનતથી ઉત્પન્ન કરી શકીએ તેથી બહુ વધારે ઉપભોગ કરીએ છીએ અને નકામો સંગ્રહ કરી રાખીએ છીએ; વળી, અનર્થકારી વસ્તુઓની ઘટતી વ્યવસ્થા કરવા માટે આપણે ભાગ્યે જ જાતમહેનત કરીએ છીએ. આથી, અનેક પ્રાણીઓને તંગી અને હાડમારી ભોગવવી પડે છે, એટલે, આપણે અસ્તેય અને અપરિગ્રહવ્રતનો ક્ષણેક્ષણે ભંગ કરીએ છીએ.

૫ આથી, આપણે માટે અસ્તેયાદિ વ્રતોની દિશામાં પગલું માંડનારું મહત્ત્વનું પગથિયું જરૂરિયાતોને અને ખાનગી પરિગ્રહને જેટલાં બને તેટલાં ઘટાડતાં જ જવાં, અને ઉત્પાદક શ્રમ માટે તથા અનર્થકારી પદાર્થોની યોગ્ય વ્યવસ્થા માટે નિષ્કામપણે યજ્ઞબુદ્ધિથી નિયમિત રીતે અંગત શ્રમરૂપ ફાળો આપવો—એ છે.

૬ આ માટે આજની ભારતવર્ષની સ્થિતિમાં કાંતણ તથા મળમૂત્ર સાફ કરી એની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી તેને આશ્રમમાં યજ્ઞકર્મો ગણ્યાં છે. આનો વધારે વિચાર આગળ આવશે.

૯ સ્વદેશી

૧ જાતમહેનતના સિદ્ધાંતમાંથી જ સ્વદેશીધર્મનો ઉદ્ભવ થાય છે.

૨ અસ્તેય અને અપરિગ્રહનો આદર્શ રાખનાર માણસ બીજાની મહેનતનો નછૂટકે જ ઉપયોગ કરશે.

પોતાનાં રોજ કરવાનાં અંગત કામો—જેવાં કે, ખોરાક રાંધવો, કપડાં ધોવાં, મળમૂત્ર સાફ કરવાં, વાસણ માંજવાં,

હજામત કરવી, કચરો વાળવો વગેરે—માટે એ બીજાની સેવા અભિમાનપૂર્વક—એવી સેવા લેવામાં કે એ કામો જાતે ન કરવામાં માન કે પ્રતિષ્ઠા છે એવું સમજી—નહિ લે. પણ જે લેશે તે પોતાની અશક્તિને પરિણામે, અથવા પ્રેમને પરિણામે, અથવા પોતાના સાથીઓ સાથે ઉપાડેલાં કામોમાં સગવડની દૃષ્ટિએ ઊપજેલા શ્રમવિભાગથી. એમાં અમુક કામ મોટું, અમુક અલ્પ, અમુક કામ કરનાર કેવળ એના કામની જાતને લીધે જ માનને લાયક અને બીજો તુચ્છ એવા ભાવની ગંધ પણ ન હોય.

૩ ઉપરના સૂત્રમાં કહેલો સિદ્ધાંત આદર્શ થયો. એ સાથીપણાની ભાવનાનો વિસ્તાર કરવાથી, અને જગતમાં વ્યવહારની જે રીતો પ્રત્યક્ષપણે ચાલે છે તેનો વિચાર કરવાથી આપણી કેટલીક જરૂરિયાતોને પ્રાપ્ત કરવા માટે કુટુંબ કે સાથીઓ સાથે જ સહકારી શ્રમવિભાગથી બસ થતું નથી, પણ પાડોશી અને ગ્રામવાસીઓ સાથેયે સહકાર અને શ્રમવિભાગ કરવા પડે છે. આમાંથી સ્વદેશીધર્મની ઉત્પત્તિ છે.

૪ સ્વદેશીવ્રત નર્યા દેશાભિમાનના વિચારમાંથી ઊપજ્યું નથી, પણ ધર્મના વિચારમાંથી ઊપજે છે. સમગ્ર વિશ્વ સાથે બંધુત્વની લાગણી માટે પ્રયત્ન રાખતાં છતાં જે પાડોશીઓ વચ્ચે આપણું જીવન રાતદિવસ જાય છે, જેમની અને આપણી વચ્ચે અનેક બાબતોમાં સંબંધો ઊપજ્યા છે અને ઊપજતા રહે છે, તેમની સાથે જ આપણો પહેલો વહેવાર ઘટે છે. એવા ધર્મયુક્ત વ્યવહારની અવગણના કરી વિશ્વબંધુત્વ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, અને કેવળ ડોળ જ થાય.

૫ રાષ્ટ્રીયતાને અંગે ઊપજેલો સ્વદેશીનો વિચાર પરદેશીઓના અહિત પ્રતિ દુર્લક્ષ કરશે, અને તેમનું અહિત કરવાની તક પણ શોધશે. એ સ્વદેશીઓને મદદ કરવા માટે કેવળ ધર્માચરણ

નહિ કરે, પણ અધર્મને જ આચરશે. ધર્મરૂપ સ્વદેશી અને રાજકીય સ્વદેશી વચ્ચે આ ભેદ છે.

૧૦ અભય

૧ જે માણસ પોતાના મનના વિકારો સિવાય બીજી આપત્તિઓનો ડર રાખે છે, તે અહિંસાનું પાલન નહિ કરી શકે. આથી, દૈવી સંપત્તિઓમાં પ્રથમ એ પહેલો પ્રાપ્ત કરવા જેવો ગુણ છે.

૨ માણસ, સાધારણ રીતે, મોતથી, હાડમારીઓથી, ધનનાશથી, મારફાડથી, જુલમ અને અત્યાચારથી, માનહાનિથી, લોકનિંદાથી, કુટુંબક્લેશથી કે કુટુંબીઓને દુઃખ થશે એ ખ્યાલથી, કાલ્પનિક વહેમોથી—વગેરે અનેક બાબતોથી ડરતો જ રહે છે. ડરનારો માણસ ધર્માધર્મનો ઊંડો વિચાર કરવાની હિંમત જ ન કરે. એ સત્યને શોધી ન શકે, કે શોધીને તેને વળગી ન શકે. આમ એનાથી સત્યનું પાલન ન થાય.

૩ માણસને એક જ ડરવા યોગ્ય વસ્તુ છેઃ પોતાનું વિકારી ચિત્ત. ઈશ્વરનો ડર કહો, અધર્મનો ડર કહો, કે પોતાના વિકારોરૂપી શત્રુનો ડર કહો, ત્રણે એક જ છે. જો વિકારો ન હોય, તો અધર્મ ન થાય; અને અધર્મ ન થાય તો 'ઈશ્વરનો ડર' એવો શબ્દપ્રયોગ જ ન સંભવે.

૧૧ નમ્રતા

૧ નમ્રતાનો ગુણ અહિંસાનો જ એક અંશ કહી શકાય. જ્યાં અહંકાર છે, ત્યાં નમ્રતામાં ખામી છે; અહંકારી સર્વાત્મભાવ ન રાખી શકે, એટલે એની અહિંસામાં ખામી આવે.

૨ શૂન્યવત્ થઈને રહેવું એ નમ્રતાની પરાકાષ્ઠા છે. પોતે પણ

કંઈક છે, પોતામાં કંઈક વિશેષતા છે—એવું શરીર, મન, બુદ્ધિ, વિદ્યા, કળા, ચતુરાઈ, પવિત્રતા, જ્ઞાન, ભક્તિ, ઉદારતા, વ્રત-પાલન કે ખુદ વિનયાદિક ગુણ વિષે પણ ભાન રહ્યા કરવું, અને તેથી પોતાનું અસ્તિત્વ જાણે બોજો ઉપાડીને ચાલતો હોય તેમ ભારેખમ જણાવું, એ અહંકાર છે. એ ભાન ઓછામાં ઓછું લાગવું—જેમ આપણા શરીરનાં નીરોગી અવયવો વિષે હોય છે તેમ—એ શૂન્યવત્ સ્થિતિ અથવા નમ્રતા.

૧૨ વ્રત–પ્રતિજ્ઞા

૧ વ્રત એટલે પોતાને જે આચરણ સત્યવિચારને અનુસરનારું લાગ્યું હોય, તેને અડગપણે વળગી રહેવાની, અને તેથી વિરોધી આચરણ કદી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા.

૨ એવા નિશ્ચય કર્યા વિના સત્યનિષ્ઠ એટલે કે મન, વચન અને કર્મથી સત્યરૂપી પરમાત્મામાં જ હમેશાં સ્થિતિ રહે એવી દશાએ પહોંચી ન શકાય.

૩ પરમેશ્વરનો કે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો એટલે મન, વચન અને કર્મે કરીને જે કોઈ સત્યસિદ્ધાંતો સમજાયા હોય તેને અડગપણે આચરતાંઆચરતાં જીવનના અને જગતના સાચા સ્વરૂપ વિષે જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન અને અનુભવ થાય તે બધાનો સરવાળો અથવા સાર કહીએ તો ચાલે. એ અડગપણામાં જેટલી ઢીલાશ આવે તેટલી સત્યની ઓળખાણમાં કચાશ રહેવાની.

૪ અસાવધપણામાં, કુસંગતિને લીધે કે પૂર્વની કુટેવો કે કુસંસ્કારોને લીધે, મન કરેલા નિશ્ચયો પર સ્થિર રહી શકતું નથી; તેટલા માટે વ્રતરૂપી બેડીથી એને બાંધી લેવું એ એને સ્થિર કરવાનો સરસ ઉપાય છે.

૫ દેખીતું છે કે જે સત્યવિચાર, સત્યવાણી કે સત્યકર્મ હોય તેને જ માટે વ્રત હોઈ શકે. અસત્યવિચાર, અસત્યવાણી કે અસત્યકર્મ કરવાનું વ્રત ન લઈ શકાય, અને લીધું હોય તો તે મૂકી દેવું પડે.

૬ અસત્ય ન હોય તો લીધેલું વ્રત મુકાય જ નહિ. એ પાળતાં જે કાંઈ મુશ્કેલીઓ આવી પડે તે વેઠવી જ જોઈએ.

૧૩ ઉપાસના

૧ નમ્ર માણસ સર્વે પ્રત્યે માન અને વિનય દર્શાવે છે, પણ સર્વે એટલે જેઓને એ જાણે છે તેટલા જ થાય; પરંતુ સત્ય તો જેને એ જાણે છે અને જેને એ નથી જાણતો, તે સર્વેને વ્યાપી રહેલું છે. 'સત્ય છે' એટલી જ માણસને પ્રતીતિ થઈ શકે છે, અને એનો કિંચિદ્ અંશ જ એ પોતામાં કે જગતમાં ખોળી શકે છે. પણ સત્યનું પૂર્ણપણે આકલન કરવાની એનામાં શક્તિ નથી. છતાં એ નિરાશ થતો નથી. સત્યને શોધતાંશોધતાં, બીજાને ભલે એ સમજાવી ન શકે, છતાં પોતાને એનું આકલન થાય, અને તે સાથે પોતે તદાત્મ થઈ જાય એવી આશા એ છોડતો નથી. એ આશા વ્યક્ત કરવાની, તથા જે અનંત સત્યને એ ખોળે છે, તે પ્રત્યે પોતાનાં આદર અને ભક્તિ દર્શાવવાની અને તેનો મહિમા ગાવાની, તથા તે માટેની પોતાની વ્યાકુળતા પ્રગટ કરવાની એક રીત તે ઉપાસના છે.

૨ વળી, સત્યશોધક માણસ જગતની સેવા કરતાંકરતાં અમુક પરિસ્થિતિની આવશ્યકતા સ્પષ્ટપણે જોઈ શકે છે, છતાં તે પરિસ્થિતિને પોતાની ઇચ્છા મુજબ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. એ પરિસ્થિતિ તો વિશ્વના નિયમોને અનુસરીને જ ઉત્પન્ન થાય. તે વખતે, બુદ્ધિથી સૂઝતા સર્વે શુદ્ધ ઉપાયોને અજમાવતાં

છતાં, પરિણામ માટે એ ધીરજ રાખે છે, અને જેમ ખેડૂત વાવણીની બધી તૈયારી કરી વરસાદ માટે મેઘ તરફ જુએ, તેમ એ પ્રાર્થનામય હૃદયથી પરમેશ્વર પ્રત્યે જોઈ રહે છે.

૩. વિકારોરૂપી શત્રુ પોતાની અંદર જ રહેલો છે, અને તેને જીતવા માટેની શક્તિ પણ અંદરથી જ નિર્માણ થવી જોઈએ. એને પોતાની બુદ્ધિને સૂઝતા ઉપાયોથી જ વશ કરવાનો ફાંકો રાખનાર માણસ એક શત્રુને કાઢવા બીજાને દાખલ કરનાર માણસ જેવો છે. સમજુ માણસ જેમ એ માટે માત્ર મિત્રની જ મદદ લે, તેમ નમ્ર અને વિવેકી માણસ પ્રાર્થના વડે પરમેશ્વરરૂપી મિત્રની મદદ લે છે.

૪ સંતોએ નામસ્મરણનો ઘણો મહિમા ગાયો છે, કારણકે ભક્તિ એકલા નામસ્મરણથીયે પૂર્ણપણે પ્રગટ થઈ શકે છે, અને સર્વ પ્રકારની મદદ આપી શકે છે. માટે નામસ્મરણ એટલું જ ઉપાસનાનું સ્વરૂપ હોય તોયે બસ છે. પણ એથી ઉપાસનાના વિવેકયુક્ત રાખેલા વિશેષ પ્રકારોનો નિષેધ થતો નથી.

૫ જે બળ અને શાંતિ એક ભક્તને એકલી પ્રાર્થના કરવામાંથી મળે, તેથી બમણું જ નહિ પણ ઘણું વધારે બે ભેગા થઈ શુદ્ધ ચિત્તે પ્રાર્થના કરે તો મળે; અને એ રીતે સામુદાયિક પ્રાર્થનાનું બળ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં વધતું જ રહે છે. સામુદાયિક પ્રાર્થનાને અંતે પ્રાર્થના કરનારાઓને પોતાનું કાર્ય નિરાશાજનક સ્થિતિમાંથીયે સફળ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થયાના ઘણા દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળી શકે છે.

૬ પણ પ્રાર્થનામાં મુખ્ય શરત શ્રદ્ધાની છે. શ્રદ્ધા વિના કરેલી પ્રાર્થનામાંથી બળ કે શાંતિ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે.

ખંડ ૨ જો: ધર્મમાર્ગો

૧ સર્વધર્મસમભાવ

૧ દરેક યુગમાં અને દરેક પ્રજામાં સત્યના તીવ્ર શોધકો અને જનકલ્યાણ માટે અત્યંત ધગશ ધરાવનારા વિભૂતિમાન પુરુષો અને સંતો પેદા થાય છે. તે યુગ અને પ્રજાના બીજા માણસો કરતાં તેમણે સત્યનું કાંઈક વધારે દર્શન કરેલું હોય છે. એમનું કેટલુંક દર્શન સનાતન સિદ્ધાંતોનું હોય છે, અને કેટલુંક તત્કાલીન પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્‌ભવેલું હોય છે. વળી, કેટલાક સિદ્ધાંતો તેના સનાતન સ્વરૂપમાં તેમને સમજાયા હોય, છતાં તેનો વ્યાવહારિક અમલ કરવા જતાં તે યુગ અને પ્રજાની પરિસ્થિતિ બંધબેસતી આવે એવી રીતે મર્યાદામાં જ તેની પદ્ધતિ તેમને સૂઝે એમ બને છે. આ બધામાંથી જગતના જુદાજુદા ધર્મો ઉદ્‌ભવ્યા છે.

૨ આમ વિચારનાર કોઈ ધર્મમાં સત્યનો સર્વથા અભાવ નહિ જુએ, તેમ કોઈ ધર્મને સંપૂર્ણ સત્ય તરીકે નહિ સ્વીકારે.

ધર્મોમાં ફેરફારો અને વિકાસને સ્થાન છે એમ જોશે. વિવેકપૂર્વક અનુસરાય તો પ્રત્યેક ધર્મ તે તે પ્રજાનું કલ્યાણ સાધી શકે એમ છે, અને જેને વ્યાકુળતા હોય તેને સત્યની ઝાંખી કરાવવા તથા શાંતિ અને સમાધાન આપવા સમર્થ છે એમ જોશે.

૩ એવો માણસ એવું અભિમાન નહિ રાખે કે પોતાનો જ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, અને મનુષ્યમાત્રના ઉદ્ધાર માટે આવશ્યક છે. એ તેને છોડશે પણ નહિ, તેમ તેના દોષો તરફ આંખમિચામણાંયે નહિ કરે. એ જેવો સ્વધર્મ પ્રત્યે તેવો જ ઉદાર ભાવ બીજા ધર્મો અને તેના અનુયાયીઓ પ્રત્યે રાખશે; અને દરેક માણસ પોતાના જ ધર્મના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોને બરાબર પાળે એવી જ ઇચ્છા કરશે.

૪ નિંદકબુદ્ધિ પરધર્મમાં છિદ્રો જ શોધશે. સત્યશોધક દરેક ધર્મમાં સત્યની જે બાજૂ વિકસેલી જણાશે, તેનો તે અંશ ગ્રહણ કરી લેશે. આથી સત્યશોધક દરેક ધર્મના અનુયાયીને જાણે એ પોતાના જ ધર્મનો સાચો બંદો હોય એવો જણાશે. આમ સત્યશોધક પોતાના જન્મધર્મનો ત્યાગ કર્યા વિના સર્વ ધર્મોના અનુયાયી જેવો લાગશે.

૨ ધર્મ અને અધર્મ

૧ સત્યશોધક સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખશે, પણ અધર્મનો તો વિરોધ જ કરશે; પછી એ અધર્મ પોતાના કે બીજાના ધર્મને નામે ચાલતો હોય કે સ્વતંત્રપણે ચાલતો હોય.

૨ સર્વે ધર્મોમાં કાંઈક અપૂર્ણતા હોવાથી દરેક ધર્મમાં ધર્મને નામે અધર્મ પેસી જાય છે. એ ધર્મને નામે દાખલ થયેલો હોવાથી ધર્મ અને અધર્મની વચ્ચે ભેદ કરવાનું કઠણ થાય છે, પણ એ કરવો જ પડે છે.

જાતની લડતનો પ્રચાર થયો છે, તેના શુદ્ધ પ્રકારનું આ સ્થૂળ સ્વરૂપ કહી શકાય.

૩ અધર્મના વિરોધ માટે આચરવાના સત્યાગ્રહનો સવિસ્તર વિચાર આગળ થશે. અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે સત્યાદિ ધર્મોનું જાતે પાલન કરવા માટેના આગ્રહમાં જેટલી સિદ્ધિ મેળવી હશે, તેટલી જ અધર્મના વિરોધરૂપ સત્યાગ્રહ આચરવાની શક્તિ આવશે, અને તેની યોગ્ય રીતો સૂઝશે.

૪ પણ, આવી શક્તિ આવવી એ સત્યાગ્રહી જીવનનું બીજું અને દેખી શકાનારું ફળ ગણાય. એ બીજું ફળ ઊપજે યા ન ઊપજે, એનું મુખ્ય ફળ તો એવા જીવનને પરિણામે ઊપજતી સત્યરૂપી પરમેશ્વરની ઓળખાણ જ છે.

૪ હિંદુધર્મ

૧ હિંદુને માટે હિંદુધર્મ પૂરતો છે. સત્યશોધકને પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવા માટે એમાંથી પૂરતી સામગ્રી મળી રહે છે.

૨ સનાતન હિંદુધર્મના શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ, સંતોની સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત વાણી વગેરે ધર્મગ્રંથો છે. એ ગ્રંથોમાં જુદાજુદા ઋષિ, મુનિ, કવિ અને વિચારકોએ ધર્મનાં જુદાંજુદાં અંગો વિવિધ રીતે સમજાવ્યાં છે. એ બધાં વચનોની કિંમત એકસરખી ન ગણાય, અને કેટલાંક તો અગ્રાહ્ય પણ લાગે. છતાં નીરક્ષીરવિવેકથી જોનાર જિજ્ઞાસુને પોતાની ધર્મવૃત્તિને પોષનારું સાહિત્ય એમાંથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી શકે એમ છે.

૩ સનાતન હિંદુધર્મ એક સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનો જ સ્વીકાર કરે છે, અને તેને મનવાણીથી પર જણાવે છે. છતાં, સર્વ પરમાત્મરૂપ છે એ સિદ્ધાંતથી, તેમજ વિભૂતિના સિદ્ધાન્તથી

તેમાં અનેક પ્રકારની કામનાઓ અને રૂપો દ્વારા જુદાજુદા આદર્શોને દર્શાવનારાં દેવદેવીઓની, તેમજ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને અવતારપદેથી વર્ણવી તેમની, અને સદ્‌ગુરુની ઉપાસનાને પણ, ઉપાસકની રુચિ અનુસાર, કરવાની સ્વતંત્રતા છે. સનાતન હિંદુધર્મની દૃષ્ટિએ ઉપાસનાઓ વચ્ચે વિરોધ નથી હોતી, પણ મેળ બેસાડે છે. આથી, સનાતન હિંદુધર્મમાં મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ નથી.

૪ સનાતન હિંદુધર્મ પુનર્જન્મના અને મોક્ષના સિદ્ધાંતોને સ્વીકારે છે, અને મોક્ષને અંતિમ તથા શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ ગણે છે. તે માટે યમનિયમ, વ્રતસંયમ, તીર્થયાત્રા વગેરે સાધનોને માન્ય કરે છે.

૫ સનાતન હિંદુધર્મમાં વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાને મહત્ત્વનું સ્થાન છે, અને ગોરક્ષા એ ધર્મનું મોટામાં મોટું બાહ્ય સ્વરૂપ છે. પણ એ બન્નેનો વિચાર સ્વતંત્રપણે અન્યત્ર થશે.

૬ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો સનાતન હિંદુધર્મની વિશિષ્ટ શાખા છે. "વૈષ્ણવ-જન તો તેને કહીએ" એ પદમાં આપેલાં લક્ષણો એ જ વૈષ્ણવનાં સાચાં ચિહ્નો છે.

૫ ગીતા–રામાયણ

૧ હિંદુધર્મમાં અનેક માનનીય ગ્રંથો હોવા છતાં નિત્યના તેમજ ઊંડા અભ્યાસ અને મનન સારુ સંસ્કૃતમાં 'ગીતા' અને હિંદીમાં તુલસીદાસજીનું 'રામચરિતમાનસ' એ બે ગ્રંથો સૌથી વધારે મહત્ત્વના, અને, સાધારણપણે, પૂરતા ગણી શકાય એવા છે.

૨ તત્ત્વદર્શી અને સૂક્ષ્મ વિવેચકને માટે ગીતા, અને કાવ્યમય કથાનકો દ્વારા સામાન્ય માણસો પણ સમજી અને ઝીલી શકે એવી રીતે ધર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન. વૈરાગ્ય વગેરેના નિરૂપણ માટે તુલસી–રામાયણ એ બે હિંદુધર્મનાં અજોડ પુસ્તકો છે.

૩ અનાસક્તિયોગ એ ગીતાનું ધ્રુવપદ છે: એટલે કે કર્મનાં ફળની અભિલાષા છોડી કર્તવ્ય કર્મો સતત કરતા રહેવાનો ઉપદેશ એ એનો ન ભુલાય એવો ધ્વનિ છે. એમાં કર્મમાત્રનો નિષેધ કર્યો નથી, તેમ કર્મમાં વિવેક કરવાનો નથી એવું પણ કહ્યું નથી. એમાં દુષ્કર્મનો નિષેધ છે, અને સત્કર્મ પણ ફલાસક્તિ છોડીને કરવાનો વિધિ કહ્યો છે. સત્ય, અહિંસાદિકના સંપૂર્ણ પાલન વિના એ યોગની સિદ્ધિ અસંભવનીય છે.

૪ ગીતાનાં પાઠ, વાચન અને મનન કદી જૂનાં થતાં નથી. જેમજેમ એનો વિચાર કરો, અને તે પ્રમાણે આચરણમાં ઉતારતા જાઓ, તેમતેમ એની પુનરાવૃત્તિમાંથી નવોનવો બોધ મળ્યા જ કરશે; એટલું જ નહિ, પણ ગીતામાં આવેલા મહા-શબ્દોના અર્થ યુગેયુગે બદલાશે ને વિસ્તાર પામશે.

ખંડ ૩ જો : સમાજ

૧ વર્ણવ્યવસ્થા

વર્ણાશ્રમના ભેદો કુદરતી રીતે વિશ્વના વધારે વ્યાપક નિયમોને પરિણામે પડે છે. હિંદુ ઋષિઓએ એ નિયમોને ઓળખી તેને હિંદુ સમાજમાં વ્યવસ્થિત રીતે અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેમાંથી વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા ઉદ્‌ભવી છે.

કુદરતી રીતે ચાર જ વર્ણો હોઈ શકે, અને ચારમાં જ પ્રજાની વહેંચણી થવી જોઈએ. ચારે વર્ણોમાં કોઈ ઊંચ કે નીચ નથી.

વર્ણવ્યવસ્થાનો શુદ્ધ રીતે અમલ થતો હોય તો સામાન્યપણે જન્મ જ મનુષ્યના વર્ણને નિશ્ચિત કરે. આજે વર્ણવ્યવસ્થા ઘણી રીતે તત્ત્વતઃ તૂટી ગયેલી હોવાથી જન્મવર્ણ પ્રમાણે મનુષ્ય કર્મો કરતો નથી કે ગુણો દાખવતો નથી. આથી જન્મ-વર્ણ અને ગુણકર્મમાં વિરોધ માલૂમ પડે છે. શુદ્ધ રીતે ચાલતી વર્ણવ્યવસ્થામાં જન્મવર્ણથી જુદા વર્ણના ગુણકર્મ દેખાડનાર

માણસો અપવાદરૂપે જ હોય. અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓનો માર્ગ હમેશાં સ્વતંત્ર અને નિરાળો જ રહે છે. એથી સામાન્ય જીવન માટે ઠરાવેલા નિયમો અને વ્યવસ્થાની યોગ્યતા ઓછી ઠરતી નથી, અને તેના અમલમાં બાધ આવતો નથી.

૪ જુદાજુદા વર્ણોનાં કર્મો જુદાંજુદાં ઠરાવવાનો હેતુ એ નથી કે એક વર્ણે બીજા વર્ણનાં કર્મો કરવાનાં જ ન હોય. સાચો બ્રાહ્મણ તે છે કે જે સારામાં સારો સેવક હોવા ઉપરાંત વિદ્યા-પ્રચારને પોતાનું વિશેષ કર્મ કરે છે. એ જ પ્રમાણે બીજા વર્ણો અને તેમનાં કર્મો વિષે.

૫ વર્ણો માંહેલી પેટાજ્ઞાતિઓ હિંદુધર્મનું ધાર્મિક અંગ નથી, પણ કેવળ આકસ્મિક કારણોથી અને રૂઢિથી ઉત્પન્ન થયેલું અંગ છે. એની પાછળ કોઈ વિશ્વના સનાતન નિયમનો અનુભવ જણાતો નથી. તેથી પેટાજ્ઞાતિઓને આવશ્યકતા પ્રમાણે તોડવામાં બાધ નથી, અને આજે એવી આવશ્યકતા ઉત્પન્ન પણ થયેલી છે.

૨ આશ્રમવ્યવસ્થા

૧ આશ્રમવ્યવસ્થા પણ કુદરતના નિયમોને વ્યવસ્થિત રીતે આચારમાં ઉતારવાના પ્રયત્નમાંથી થયેલી છે.

૨ સર્વે વર્ણના લોકોને સર્વે આશ્રમોનો અધિકાર છે.

૩ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં માણસનો જન્મ જ થાય છે. આથી, એ જ આશ્રમ સાવ ફરજિયાત ગણી શકાય. એ આશ્રમને કદી ન છોડવાનો—એટલે, યાવજ્જીવન બ્રહ્મચર્ય રાખવાનો જે ચાહે તેને અધિકાર છે. ઓછામાં ઓછા પુરુષે ૨૫ અને સ્ત્રીએ ૧૮ વર્ષ સુધી એ આશ્રમ પવિત્રપણે સેવવો જોઈએ.

૪ બીજા સર્વ આશ્રમોની ઉજ્જવળતાનો આધાર એ આશ્રમમાં રાખેલા પવિત્ર અને સંયમી જીવન ઉપર છે. માટે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પહેલો આશ્રમ એ જ મુખ્ય આશ્રમ છે. એ આશ્રમના લોપથી હિંદુધર્મ અને સમાજને અત્યંત નુકસાન થયું છે. એ આશ્રમને તેજસ્વી બનાવવો એ પ્રત્યેક હિંદુનું કર્તવ્ય છે.

૫ ગૃહસ્થાશ્રમના વિવાહધર્મનો વિચાર બીજા પ્રકરણમાં થશે. ધર્મમાર્ગે પ્રજાની સંપત્તિ વધારવાનો વિશેષ ભાર એ આશ્રમ પર છે.

૬ ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગાર્થે છે એ ખ્યાલ ભૂલભરેલો છે. હિંદુધર્મની બધી વ્યવસ્થા સંયમને પોષવા માટે જ છે. એટલે કે ભોગની કદી ફરજ હોઈ ન શકે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ સાદાઈ અને સંયમ એ દૂષણ નહિ પણ ભૂષણ જ છે.

પરંતુ, સંયમના આદર્શને પોષતો હોવા છતાં માણસ કેટલાક ભોગો પ્રત્યેનું આકર્ષણ રોકી શકતો નથી. ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો એ ભોગોની મર્યાદા અને સેવનના વિધિને આંકી દે છે.

૭ ભોગોને ઓછો કરતોકરતો, પાછો એ પ્રત્યેના મોહને છોડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થતાં ગૃહસ્થ બ્રહ્મચર્યનાં વ્રતો ધારણ કરી, અથવા પાછાં સતેજ કરી, વાનપ્રસ્થ બને છે. જેણે પોતાના રાગદ્વેષો પર પૂરી જીત મેળવી નથી, પણ ઇંદ્રિયોને રોકી શકે છે અને રોકીને બેઠો છે, તે વાનપ્રસ્થ છે એમ કહી શકાય.

૮ જેણે રાગદ્વેષને પૂરેપૂરા જીત્યા છે; જે કાયા, વાચા અને મન એ ત્રણેથી સત્ય, અહિંસા અને બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે સંન્યાસી થયો છે એમ કહી શકાય. એવો પુરુષ સર્વ વિભૂતિનો સ્વામી હોય; એ નમ્ર છતાં જગત એને ચરણે હોય; કોઈ એને હસી કાઢવા કે એનો તિરસ્કાર કરવા ઇચ્છે જ નહિ.

૯ આશ્રમોને બાહ્ય વેષ સાથે સંબંધ નથી.

૩ સ્ત્રીજાતિ

૧ સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે પોષાયેલો તુચ્છ ભાવ એ હિંદુ સમાજમાં પેઠેલો સડો છે, ધર્મનું અંગ નથી. ધાર્મિક પુરુષો પણ એવા તિરસ્કારના ભાવથી મુક્ત નથી, એ એ સડો કેટલો ઊંડો ગયેલો છે તે બતાવે છે.

૨ સ્ત્રી અને પુરુષમાં ભલે કુદરતી ભેદો હોય, અને, તેથી, નિત્ય-જીવનમાં તેમને બજાવવાની ફરજોમાંયે ભેદો હોય; છતાં બે વચ્ચે કોઈ ઊંચ કે નીચ નથી, પણ સમાજનાં સરખાં મહત્ત્વનાં અને પ્રતિષ્ઠાપાત્ર અંગો છે.

૩ પુરુષ સ્ત્રીજાતિને એક બાજૂથી દબાવે છે, અજ્ઞાન રાખે છે, અવગણે છે અને નિંદે છે; બીજી બાજૂથી એને પોતાના ભોગોને તૃપ્ત કરનારું કેવળ સાધન ગણે છે, અને તે હેતુથી એને ઢીંગલીની જેમ પોતાની ઇચ્છા મુજબ સજે છે તથા તેની ખુશામત કરે છે અને એ રીતે એની ભોગવૃત્તિઓને ઉશ્કેરવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. આ બેઉ પ્રકારોથી કેવળ સ્ત્રીજાતિનો જ નહિ, પણ પોતાનો અને આખા સમાજનો ભારે અધઃપાત થયો છે.

૪ ઉછેરવામાં અને કેળવવામાં દીકરા અને દીકરી વચ્ચે ભેદ કરી દીકરી પ્રત્યે ઓછી કર્તવ્યબુદ્ધિ રાખનાર માતાપિતા પાપ કરે છે.

૫ યોગ્ય ઉંમરે પહોંચેલો પુરુષ જેટલી સ્વતંત્રતાનો અધિકારી છે તેટલી જ સ્ત્રી પણ છે.

૬ સ્ત્રી અબળા નથી, પણ, પોતાની શક્તિ સમજે તો, પુરુષ કરતાંયે વધારે સબળા છે. એ માતા થઈ જેવી રીતે બાળકને ઘડે છે, અને પત્ની થઈ જેવી રીતે પતિને દોરે છે, મોટે ભાગે, પુરુષો તેવા બને છે.

૭ સ્ત્રીજાતિમાં રહેલી અપાર શક્તિ એની વિદ્વત્તાને લીધે કે એના શરીરબળને લીધે નથી; પણ એનું કારણ એનામાં રહેલી તીવ્ર શ્રદ્ધા, ભાવનાનો વેગ અને અત્યંત ત્યાગશક્તિ છે. એ સ્વભાવે જ કોમળ અને ધાર્મિક વૃત્તિની છે, અને પુરુષ જ્યાં શ્રદ્ધા ખોઈ બેસી ઢીલો પડી જાય છે, અથવા ખોટા હિસાબો કરવામાં ગૂંચવાઈ જાય છે, ત્યાં એ ધીર બની સીધે માર્ગે સ્થિર પગલે જાય છે.

૮ જગતમાં ધર્મની રક્ષા સ્ત્રીજાતિને લીધે જ થઈ છે.

૯ સ્ત્રીજાતિ પોતાનું બળ અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રની દિશા બરોબર સમજે તો એ પુરુષની ઓશિયાળી છે એમ માને જ નહિ, અને પુરુષનું તથા એની પ્રવૃત્તિઓનું અનુકરણ કરવાનો જ આદર્શ રાખે નહિ. એ પુરુષને રીઝવવા કે આકર્ષવા શરીરને સજે નહિ, પણ પોતાના હૃદયના ગુણોથી જ શોભવા પ્રયત્ન કરે.

૧૦ સ્ત્રીજાતિએ સાર્વજનિક કાર્યોમાં પુરુષના જેટલો જ ફાળો આપવો જોઈએ. મદ્યપાનનિષેધ, પતિત સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર વગેરે કેટલાંક કામો એવાં છે કે તે સ્ત્રી જ વધારે સફળતાપૂર્વક કરી શકે.

૧૧ સ્ત્રીએ પરણવું જ જોઈએ એ મિથ્યા ભ્રમ છે. એને પણ યાવજ્જીવન બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો અધિકાર છે.

૧૨ સ્ત્રી પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ પતિની કામવાસના તૃપ્ત કરવા બંધાયેલી નથી. તેમ કરનાર પતિ વ્યભિચારના જેવો જ દોષ કરે છે.

૪ અસ્પૃશ્યતા

૧ અસ્પૃશ્યતા હિંદુધર્મનું અંગ નથી, પણ એમાં પેસી ગયેલો સડો છે, વહેમ છે, પાપ છે, ને તેનું નિવારણ કરવું એ પ્રત્યેક હિંદુનો ધર્મ છે, તેનું પરમકર્તવ્ય છે.

૨ વર્ણ ચાર જ હોઈ શકે. આથી અસ્પૃશ્યોનો સમાવેશ ચાર વર્ણમાં જ થવો જોઈએ.

૩ જન્મના કારણથી મનાયેલી આ અસ્પૃશ્યતામાં અહિંસા-ધર્મનો અને સર્વભૂતાત્મભાવનો નિષેધ થઈ જાય છે. એના મૂળમાં સંયમ નથી, પણ ઊંચપણાની ઉદ્ધત ભાવના જ રહેલી છે. આથી એ સ્પષ્ટ અધર્મ જ છે. એણે ધર્મને બહાને લાખો કે કરોડોની સ્થિતિ ગુલામ જેવી કરી મૂકી છે.

૪ સાર્વજનિક મેળા, બજાર, દુકાન, શાળા, ધર્મશાળા, મંદિર, કૂવા, આગગાડી, મોટર વગેરે સ્થાનો, જ્યાં બીજા હિંદુઓને છૂટથી જવાનો અને તેનો લાભ ઉઠાવવાનો અધિકાર હોય, ત્યાં અસ્પૃશ્યોનેયે અધિકાર છે જ. એ અધિકારથી એમને વંચિત રાખનાર અન્યાય કરે છે. એ અધિકાર સ્વીકારનાર એમના પર મહેરબાની કરતા નથી, પણ માત્ર પોતાની જ ભૂલ સુધારે છે.

૫ સેંકડો વર્ષના અમાનુષી વ્યવહારને અને સંસ્કારી વર્ણોના સંસર્ગથી વંચિત રહેવાને પરિણામે અસ્પૃશ્યોની સ્થિતિ એટલી બધી દયાપાત્ર બની ગઈ છે, અને તે એટલા બધા હેઠા પડી ગયા છે કે એમને બીજા વર્ગોની કોટિએ ચડાવવા માટે સંસ્કારી હિંદુઓએ ખાસ પ્રયત્ન કરવા ઘટે છે. આથી અસ્પૃશ્યો અને એવી બીજી દલિત કે પછાત કોમોની સેવા માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરવું, અને તે કાર્યમાં ઉદાર દિલે મદદ કરવી એ આ યુગના સંસ્કારી હિંદુઓ માટે અતિ પવિત્ર કર્મ છે.

૬ આ દૃષ્ટિએ, દલિત વર્ગો માટે ખાસ સંસ્થાઓ અને સગવડો માટે અવકાશ છે. પણ એવી ખાસ સંસ્થાઓ કે સગવડો કરેલી હોય તેથી સાર્વજનિક સંસ્થાઓ અને સગવડોનો લાભ લેવાનો તેમનો અધિકાર ચાલ્યો જતો નથી.

૭ અસ્પૃશ્યોની સ્થિતિ સુધારવા માટે એમની પાસે એમના પરંપરાગત ધંધાઓ છોડાવવાની કે એ પ્રત્યે એમનામાં અણગમો ઉત્પન્ન કરાવવાની જરૂર નથી. એવું પરિણામ આવે એવી રીતે એમનામાં કરેલી પ્રવૃત્તિ એમની સેવા નહિ, પણ અસેવા કરશે. વણકર વણાટ કરતા રહે, ચમાર ચામડું કેળવતો રહે, અને ભંગી પાયખાનું સાફ કરતો રહે, છતાં અસ્પૃશ્ય ન ગણાય ત્યારે જ અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ કર્યું ગણાય.

૮ ભંગી સમાજની ગંદકીને દૂર કરી તેને રોજરોજ સાફ રાખવાનું પવિત્ર કાર્ય કરે છે. એ કાર્ય નિયમિત રીતે ન થાય તો આખો સમાજ મરણતોલ દશામાં આવી પડે. એમના ધંધાને લીધે તેઓ અસંસ્કારી અને નબળી સ્થિતિમાં આવ્યા છે, એમ કહેવું યથાર્થ નથી. એ ધંધાનો દરજ્જો બીજા ધંધાઓના જેટલો જ ઊંચો સમજવો ઘટે છે. બીજા ધંધાઓની જેમ એ ધંધામાંયે અનેક સુધારાઓને અવકાશ છે, પણ એ સાવ જુદો પ્રશ્ન છે. સંસ્કારી હિંદુઓ એ ધંધાને આચરી બતાવી તેમાં ઘણા સુધારા કરી શકે.

૯ અસ્પૃશ્યોમાં પેઠેલી મુડદાલ માંસ ખાવાની ટેવ એમની દરિદ્રતા કેટલી કરુણાજનક છે એ જ દર્શાવે છે. એ દરિદ્રતા દૂર થવાથી, અને એમને સમજણ આપવાથી એ ટેવ દૂર થાય એવી છે.

૧૦ માત્ર પોતાના આચાર ચોખ્ખા રાખવાથી સંસ્કારી થવાતું નથી. પોતે જેને અશુદ્ધ આચાર ગણતા હોય, તે બીજાને આચરવાની ફરજ પડે એમ વર્તવું એ પણ અસંસ્કારિતાની

નિશાની છે. પોતાને સંસ્કારી ગણતા વર્ણો અસ્પૃશ્યોને પોતાનું એઠું કે કોહેલું, ઊતરેલું કે અશુદ્ધ થયેલું આપે, અને પશુ કરતાંયે એમની સાથે હલકો વ્યવહાર કરે, એ અસંસ્કારિતા તેમજ પાપ છે.

૫ ભોજનવ્યવહાર

૧ વર્ણવ્યવસ્થાને અંગે પોતાના વર્ણમાં જ રોટીવ્યવહાર હોવો જોઈએ એમ આવશ્યક નથી. સંયમની દૃષ્ટિએ એનું પાલન સર્વથા દોષરૂપ નથી, અને વિવેકયુક્ત મર્યાદામાં હોય તો વખાણવા જેવું છે.

૨ પણ, રોટીવ્યવહારની બાબતને જે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે, તે યોગ્ય મર્યાદાને બહુ વટાવી ગયું છે, અને સંયમને બદલે ઊલટું ભોગને ઉત્તેજન આપનારું, અને ઊંચનીચની ભાવનાને વધારનારું બન્યું છે.

૩ આથી, આજે તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે પોતે ખાઈ શકે એવો શુદ્ધ રીતે બનેલો આહાર પરવર્ણના હાથે થયેલો હોવા માટે જ ત્યાજ્ય સમજવો ન જોઈએ.

૪ એમાંથી જ ઠરે છે કે સાર્વવર્ણિક સંસ્થાઓ, જ્યાં બધાને માટે એક જ ખોરાક રંધાતો હોય ત્યાં તો પંક્તિભેદ ન જ રાખી શકાય.

૬ વિવાહ

૧ વિવાહથી મનમાં આવે તેટલા ભોગ ભોગવવાને છૂટ મળે છે, એ ખ્યાલ પાપમય છે. સ્ત્રીપુરુષનો ભોગ એક જ હેતુથી ધર્મયુક્ત થઈ શકે: તે, બન્નેની સંતતિની ઇચ્છાનો. એ ઇચ્છા સિદ્ધ કરવા માટેનો શુદ્ધ પ્રકાર તે વિવાહ.

૨ પણ વિવાહ કેવળ પ્રજાર્થે જ નથી; તેથી એ ઇચ્છા ન હોય તો વિવાહ ફોક કે નિષિદ્ધ થતો નથી. સમાજનાં અનેક આવશ્યક કાર્યો સ્ત્રીપુરુષ બન્નેએ મળીને કરવાનાં હોય છે. તે કર્મોમાં બન્ને એકબીજાનાં ધર્મસહચારી બને તે પણ વિવાહનું પ્રયોજન થાય.

૩ પ્રજોત્પાદનની ઇચ્છા વિના, તેમજ પરસ્પર સંમતિ વિના કરેલો ભોગ પતિપત્ની વચ્ચે હોય તોયે પાપમય છે.

૭ સંતતિનિયમન

૧ વગરવિચાર્યે પ્રજા વધાર્યા જવી કે પ્રજાની ઇચ્છા રાખ્યા કરવી એ જડતાની નિશાની છે.

૨ આજે સંતતિની વગરવિચારી વૃદ્ધિ અટકાવવાની આવશ્યકતા છે; પણ તેનો ધર્મયુક્ત માર્ગ એક જ છેઃ તે, બ્રહ્મચર્યનો.

૩ સંતતિનિયમનના કૃત્રિમ ઉપાયો ધર્મ તથા નીતિથી વિરુદ્ધ અને પરિણામે વિનાશને માર્ગે લઈ જનારા છે. એથી પ્રજાનો સર્વ પ્રકારે અધઃપાત થાય છે.

૮ દંપતીમાં બ્રહ્મચર્ય

૧ વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષે ઋતુગામી થવું જોઈએ, એનો અર્થ એ નથી કે એમણે ઋતુકાળે ભોગ કરવો જ જોઈએ. વળી, એનો અર્થ એ પણ નથી કે બેમાંથી એકની ઇચ્છા ન હોય છતાં તેણે બીજાની ભોગેચ્છાને તૃપ્ત કરવી જ જોઈએ.

૨ આથી, બેમાંથી એકની ઇચ્છા પોતાના શરીરને સ્વાધીન રાખી શકે એટલી મંદ પડી જાય તો તેને બ્રહ્મચર્ય લેવાનો

અધિકાર છે. એમ કરતી વખતે એ બીજાનો સહકાર શોધશે, પણ સંમતિને આવશ્યક નહિ માને.

૩ પતિ અસંમત હોય તો સ્ત્રીના આવા નિર્ણયથી એની સ્થિતિ મુશ્કેલ થવાનો સંભવ છે ખરો. પોતાનો ધર્મ જેને સ્પષ્ટ થયો છે એવી સ્ત્રી એ મુશ્કેલીને સત્યાગ્રહના બળથી સહન કરી લે, અને દુઃખ પડે તે વેઠી લે.

૪ પતિના આવા નિર્ણયથી પણ તીવ્ર ભોગેચ્છા ધરાવનાર સ્ત્રીની સ્થિતિ મુશ્કેલ થાય છે; કારણ કાયદો તેમજ લોકમત બન્ને પરિસ્થિતિમાં પત્નીને પ્રતિકૂળ છે. પણ, જે પતિ આવી રીતે ધર્મભાવનાથી બ્રહ્મચર્યવ્રત સ્વીકારે, તે પોતાની પત્નીનો માર્ગ સરળ કરી આપશે. એ તેને એવો યોગ્ય પુરુષ શોધવામાં મદદ કરશે કે જે કાયદાનો અભિપ્રાય ન સ્વીકારતાં પોતાને એવી સ્ત્રી સાથે ધર્મવિવાહથી જ જોડાયેલો માનશે, અને સમાજ તથા કાયદાથી ઊઠતી મુશ્કેલીઓને સહન કરી લેશે. આ રીતે કાયદાને સુધારવાનો માગ પણ એ સરળ કરી મૂકશે.

૯ વિધવાવિવાહ

૧ હિંદુ વિધવા એ ત્યાગ અને પવિત્રતાની મૂર્તિ છે. એ માતાની માફક સર્વેને પૂજ્ય છે. એને અશુભ સમજનાર હિંદુ સમાજ મહાન અપરાધ કરે છે. શુભ કાર્યોમાં એની હાજરી અને આશીર્વાદ મેળવવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પવિત્ર વિધવાને સમાજનું ભૂષણ સમજી તેનાં માન અને પ્રતિષ્ઠા સાચવવાં જોઈએ.

૨ પણ, સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે કેળવાયેલા તુચ્છ ભાવે વિધવા પ્રત્યે અન્યાય કરવામાં મણા જ નથી રાખી. આથી, હિંદુ વિધવાની સ્થિતિ અસ્પૃશ્યોના જેવી જ દયાજનક થયેલી છે.

૩ વિધવા ત્યાગની મૂર્તિ છે, પણ તેથી વૈધવ્ય એ બળાત્કારે પળાવવાની વસ્તુ નથી. બળાત્કારે કરાવેલો ત્યાગ એમાં રહેલી દિવ્યતાનો નાશ કરે છે, અને એને પૂજનીય અને આદર્શ કરવાને બદલે એને દયાપાત્ર કરી મૂકે છે.

૪ આથી, જેટલો વિધુર થયેલા પુરુષનો પુનર્વિવાહ કરવાનો અધિકાર સ્વીકારાયેલો છે, તેટલો જ વિધવાનો પણ છે.

૫ બાળવિધવા એ બાળલગ્નનું પરિણામ છે. ૧૫–૧૬ વર્ષની ઉંમર પહેલાં કન્યાનું લગ્ન થવું જ ન જોઈએ. એવા લગ્નને પરિણામે આવેલું વૈધવ્ય એ વૈધવ્ય જ નથી. એવી વિધવાને કુંવારી છોકરી જેવી જ સમજીને, કુંવારી છોકરીને પરણાવવાની માબાપ જેટલી ચિંતા કરે તેટલી જ એને માટે પણ કરવી જોઈએ, અને એને પરણાવવી જોઈએ.

૬ હિંદુ યુવકોને એવી બાળવિધવાને જ પરણવાનો આગ્રહ રાખવા ભલામણ કરવા જેવું છે. તરુણ વિધુરે તો વિધવાને જ પરણવાનો ધર્મ સમજવો જોઈએ.

૧૦ વર્ણાન્તરવિવાહ

૧ બેટીવ્યવહારની બાબતમાં સંયમ, સુખ અને વ્યવસ્થા જાળવવાની દૃષ્ટિએ પોતાના જ વર્ણમાં વિવાહ કરવાની મર્યાદા હોવી ઇષ્ટ છે. આથી સામાન્ય નિયમ તો સ્વવર્ણવિવાહનો જ હોઈ શકે; વર્ણાન્તરવિવાહના ઉત્તેજનની જરૂર નથી.

૨ પરંતુ, વર્ણાન્તરવિવાહ કરનાર પતિત થાય છે કે બહિષ્કારને પાત્ર છે, એવો વિચાર યોગ્ય નથી.

૩ વર્ણાન્તરવિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજાના જુદા વર્ણ કે

જ્ઞાતિ કરવાં યોગ્ય નથી. એનો ચાર વર્ણમાં જ સમાવેશ થવો જોઈએ; એટલે કે પિતાના વર્ણમાં કે માતાના વર્ણમાં.

૪ આવા વર્ણાન્તરવિવાહ દરેક કાળમાં થતા આવ્યા છે અને થયા કરશે. એ અપવાદ છે, અને ખાસ ઉત્તેજન આપવા યોગ્ય નથી, એમ ગણીએ એટલે બસ.

૧૧ પરધર્મી સાથે વ્યવહાર

૧ પરદેશી અને પરધર્મી સાથે રોટીબેટીવ્યવહાર કરવા માટે વર્ણાન્તર રોટીબેટીવ્યવહારના નિયમો જ લાગુ થાય છે. એમાં એ વિશેષ-પણે લાગુ પડે છે એટલું જ ઉમેરી શકાય.

ખંડ ૪ થો: સત્યાગ્રહ

૧ સત્યાગ્રહની ફરજ

૧ બીજા ખંડમાં સત્યાગ્રહ વિષેનું સામાન્ય પ્રકરણ છે (૧૬મું) તે વાચકે ફરીથી આ પૂર્વે જોઈ જવું.

૨ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ એવા પ્રકારનો છે, કે જે સમાજમાંથી વ્યક્તિનો ઉદ્‌ભવ થાય છે, તે સમાજની એકંદરે ધર્મમાં જેટલી પ્રગતિ થઈ હોય તેના કરતાં વ્યક્તિની પ્રગતિ બહુ જ આગળ વધી શકતી નથી. ભૂતકાળના કોઈ મહાપુરુષની સરખામણીમાં આજનો મહાપુરુષ ધર્મવિચાર કે ધર્મસાધનાની કોઈ બાબતમાં આગળ વધી જાય તો તેનું કારણ, ઘણુંખરું, એ જ હોઈ શકે કે તે મહાપુરુષના કાળના સમાજ કરતાં આજનો સમાજ એવા પ્રકારના ધર્મવિચાર અને સાધનામાં વધારે આગળ વધેલો હોય. આ જ રીતે, માનવ-

સમાજમાં ઉત્તરોત્તર ધર્મની શુદ્ધિ થતી રહેશે એમ આશા કરી શકાય.

૩ આથી, પોતાની આજૂબાજૂ સ્પષ્ટ અધર્મ ચાલી રહ્યો હોય તે તરફ આંખ મીચેલી રાખી કોઈ વ્યક્તિ પોતાની અતિશય આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરી શકે એ શક્ય નથી.

૪ આમ, વ્યક્તિને પોતામાં જ સત્ય–અહિંસાદિક ધર્મોની સિદ્ધિ માટે યે સમાજમાં ચાલતા અધર્મનો વિરોધ કરવાની ફરજ ઉત્પન્ન થાય છે.

૫ જેટલે અંશે પોતાની જાતમાં સત્યાદિ ગુણોનો ઉત્કર્ષ થયો હશે, અને જેટલે અંશે અધર્મના વિષનો એને સ્પષ્ટ અનુભવ થયો હશે, તેટલે અંશે તેનો વિરોધ કરવાની પોતાની ફરજ તેને સમજાશે, અને તેમાં એનું બળ રેડાશે.

૨ સત્યાગ્રહના પાયાનો સિદ્ધાંત

૧ મનુષ્ય ગમે તેટલો સ્વાર્થાંધ બનેલો હોય, અને ગમે તેવા ઘાતકી કે કુટિલ ઉપાયો યોજવાની એની તૈયારી હોય, છતાં એના હૃદયમાં ઊંડે ઊંડે સત્ય એ જ સર્વથી પર છે એવી પ્રતીતિ, અને તેથી, તેને માટે આદર અને ભય રહેલાં હોય છે જ. મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં રહેલા સત્ય વિષેના આવા શુભ નિશ્ચય, આદર અને ભય એ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનો પાયો છે. એને જ માણસના હૃદયમાં રહેલો ‘અંતઃકરણનો અવાજ’ કહી શકાય.

૨ એ અંતઃકરણના અવાજ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવા અથવા એને દાબી દેવા સ્વાર્થને વશ થયેલો માણસ કેટલાક સમય સુધી પ્રયત્ન કરે છે; પણ, તેનો વિરોધી જો સાચો સત્યાગ્રહી નીવડે તો છેવટે એ અવાજને સાંભળ્યા વિના એને ચાલતું જ નથી.

૩ એ અવાજ અનેકરૂપે એની આગળ પ્રગટ થાય: એને પોતાના અન્યાયની ખાતરી થાય, અને તે માટે પશ્ચાત્તાપ થાય એ એનો શ્રેષ્ઠ પ્રકાર છે. જેને 'હૃદયપલટો' કહે છે તે આ છે.

૪ પણ, એથી ઓછી તીવ્રતાથી પણ એ અવાજ ઊઠે: શાખલા તરીકે, લોકલજ્જારૂપે કે સર્વનાશના ભયરૂપે.

૫ જ્યારે સત્યાગ્રહીનો વિરોધી એકાદ વ્યક્તિ નહિ, પણ એક પ્રજા, કોમ કે તંત્ર હોય, ત્યારે એવો અંતર્નાદ તેના કોઈ વધારે ચારિત્ર્યવાન માણસને પહેલો સંભળાય છે, અને તેનો પહેલો હૃદયપલટો થાય છે. એ માણસ પછી પોતાના માણસોને એ અવાજ સંભળાવે છે, અને સત્યનો પક્ષ લઈ તેમનો વિરોધ પણ કરે છે.

૬ વિરોધીના હૃદયને અંતઃકરણના અવાજ પ્રત્યે જાગ્રત કરવું એ દરેક સત્યાગ્રહનું સાધ્ય છે; અન્યાયને દૂર કરવા માટે વિરોધીએ જે જે પગલાં લેવાં જોઈએ, તે તે એ સાધ્યમાંથી 'પછી' પોતાની મેળે જ મળે છે.

૯ સત્યાગ્રહનાં સામાન્ય લક્ષણો

૧ સત્ય-અહિંસાદિ સાધનો દ્વારા જ અધર્મનો વિરોધ કરી શકાય, એ સામાન્ય શરત સર્વત્ર લાગૂ પડે છે.

૨ અધર્મના નાશનો ધર્મયુક્ત ઉપાય હોવો જ જોઈએ એ શ્રદ્ધાથી ઉત્કટપણે વિચાર કરનાર સત્યાગ્રહીને વિરોધ કરવાની યોગ્ય રીત જડી જ આવે છે.

૩ સત્યાગ્રહ એ એવા પ્રકારનો ઉપાય છે કે એમાં આચરનાર સિવાય કોઈ બીજાને સહન કરવાપણું રહેતું નથી; તેથી, જો સત્યાગ્રહી ભૂલ કરે તો તેને લીધે એને જ દુઃખ કરતાં

અધર્મી કે અન્યાયી નથી હોતો, પણ એનો અમલ અધર્મ કે અન્યાયથી થાય છે, અને અમલ કરનાર પોતાના અધર્મ કે અન્યાયને એ કાયદા તળે ઢાંકે છે, અથવા એને પોતાનું હથિયાર બનાવે છે. આમાં એને ન્યાયનો કે ધર્મનો દંભ કરવો પડે છે. આવું પણ અપૂર્ણ માનવસમાજમાં બન્યા કરવાનું. એ સ્થિતિ માનવસમાજમાં જેમ જેમ સદ્ગુણોની અને પરસ્પર સમભાવની એકંદર વૃદ્ધિ થશે, તેમ તેમ જ સુધરશે. એમાં ન્યાય કે ધર્મનો દંભ કરવો પડે છે એ જ વસ્તુ દંભ આચરનારે સત્યને આપેલી શ્રદ્ધાંજલિ છે, એમ સ્વીકારી સંતોષ વાળવો પડે; છતાં, એવો દંભ સાર્વત્રિક થઈ જાય તો એમાંયે સત્યાગ્રહનો પ્રસંગ અને માર્ગ નીકળી આવે. જેમકે, સર્વત્ર દમન ચાલતું હોય ત્યારે પોતાનો બચાવ ન કરવો પણ શિક્ષા સહન કરી લેવી એ જ, સ્વતંત્ર રીતે, સત્યાગ્રહની એક રીત થઈ શકે.

૪ પણ, જે અન્યાય અથવા અધર્મ નફટાઈથી–તમારે કરવું હોય તે કરી લો એવા ભાવથી–થતો હોય, અથવા એને જ ન્યાયનું, ધર્મનું કે કાયદાનું નામ આપવામાં આવ્યું હોય, તો ત્યાં સત્યાગ્રહ કર્તવ્યરૂપ બની જાય છે. કારણ કે, એવા અધર્મ કે અન્યાયને સહન કરી લેનારની સત્ત્વહાનિ થાય છે.

૫ સત્યાગ્રહના પ્રકારો

૧ સત્યાગ્રહ કેટલી રીતે થઈ શકે તેના બધા યે પ્રકારો ગણાવી શકાય નહિ. અધર્મનું સ્વરૂપ, એની તીવ્રતા, એને આચરનાર વ્યક્તિ કે સમાજની ખાસિયતો, તેનો અને પોતાનો સંબંધ, પોતાના તથા પોતે જેનો પક્ષ લીધો હોય તેના જીવનમાંથી એ

અધર્મને ટાળી નાખવામાં મળેલી સિદ્ધિ—એ બધી બાબતો ઉપર સત્યાગ્રહની પદ્ધતિ, પ્રકાર અને માત્રાનો આધાર રહે છે.

૨ છતાં, સામાન્યપણે એમ કહી શકાય કે જે પદ્ધતિઓ એક કુટુંબમાં રહેલી વ્યક્તિ અધર્મ આચરનાર બીજા કુટુંબીઓ સામે યોજે, તે જ પદ્ધતિઓ ઘટતી રીતે સમાજમાં પણ લાગુ પડે છે.

૩ એ રીતે, એમાં, સમજાવટથી શરૂ કરી, અપવાસ, અસહકાર, સવિનય ભંગ, તે કુટુંબ, સમાજ, રાજ્ય ઇત્યાદિનો ત્યાગ, પોતાના ન્યાય અધિકારનો શાંતપણે અમલ, અને એ બધું કરતાં જે સંકટો આવી પડે તેનું સહન—એવા અનેક પ્રકારો થાય છે.

૪ એમાંથી યોગ્ય ઉપાય અને તેની યોગ્ય માત્રા ચૂંટવામાં વિવેક અથવા તારતમ્યબુદ્ધિ રાખવી જોઈએ. એ અનુભવથી આવે, પણ કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં આપી છે.

૬ સમજાવટ

૧ વિરોધીને સમજાવીને સમાધાનીથી કામ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સત્યાગ્રહીનું પહેલું લક્ષણ અને સત્યાગ્રહનું પહેલું પગથિયું છે.

૨ એવી સમજાવટનો એ એક પણ માર્ગ પડતો નહિ મૂકે. એમાં પોતાની ધીરજ અને ઉદારતાની પરાકાષ્ઠા બતાવશે. એને માટે વચ્ચે પડનારા મિત્રોની દરમ્યાનગિરીની એ અવગણના નહિ કરે, અને સિદ્ધાંતનો ભંગ ન થાય એવી જાતની બધી છૂટછાટ મૂકવા એ તૈયાર રહેશે.

૩ સમજાવટના પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય અને વિશેષ પ્રકારનું પગલું લેવાનો સમય આવે, ત્યારે એ વીરોધીને એક છેલ્લી તક આપ્યા વિના આગળ નહિ વધે.

૪ આગળ વધ્યા બાદ પણ સમાધાનીને માટે એ હમેશાં તત્પર રહેશે. અને ઉતારવાના જોખમને યે વહોરી લઈ એ પોતાની સમાધાનપ્રિયતા અને ફરીથી એકડેએકથી આરંભ કરવાની તૈયારી બતાવશે: કારણ, સત્યાગ્રહી અસહકારી બને, વિરોધી બને, તીવ્ર લડત આપે, છતાં એના હાડમાં રહેલો સહકાર, મિત્રતા અને સ્નેહની વૃત્તિને એ ગુમાવવા નહિ દે.

૫ જ્યાં સુધી હૃદયપલટો થાય એવો વિરોધીના અંતરમાં અવાજ ન ઊઠે, ત્યાં સુધી. ભલે, અમુક અન્યાય દૂર થાય છતાં, હૃદય સાફ થયું અને સત્યાગ્રહનું કાર્ય પૂર્ણ થયું એમ ન કહેવાય.

૬ આથી, એ પહેલાં જેટલી સમાધાનીઓ થાય, તેમાં સત્યાગ્રહીને કેટલીક છૂટછાટ મૂકવી પડે છે, અને કેટલાક અન્યાયોને ગળી જવા પડે છે. એમ કરવામાં સત્યાગ્રહી, મૂળ અન્યાયને પડતો મૂક્યા વિના, એને દૂર કરાવવા જતાં કરવામાં આવેલા બીજા અન્યાયો પ્રત્યે ઉદાર વૃત્તિ બતાવે છે.

૭ ઉપવાસ

૧ ઉપવાસને સત્યાગ્રહના પ્રકાર તરીકે યોજવામાં ઘણી ઉતાવળ અને ભૂલો થાય છે.

૨ વ્યક્તિ સામેના સત્યાગ્રહમાં ઉપવાસ જેટલે અંશે યોજી શકાય, તેટલે અંશે સમાજ અથવા તંત્ર સામે ન યોજી શકાય.

૩ વ્યક્તિ સામે પણ ઉપવાસરૂપી સત્યાગ્રહ ન છૂટકે જ આદરવો જોઈએ. ઉપવાસથી વિરોધીની ન્યાય કે ધર્મબુદ્ધિ જાગ્રત ન થાય, પણ કેવળ એની કુમળી લાગણી જાગે કે 'કરિયાવાનું મોઢું રાખવું' કરવાની વૃત્તિથી એ સત્યાગ્રહીની 'હઠ' પૂરી કરે એમ બને. આમાં સત્યાગ્રહ થયો એમ ન કહેવાય.

૪ વ્યક્તિ સામેના સત્યાગ્રહમાં જો એ વ્યક્તિ સાથે પહેલાંનો કશો અંગત અને મિત્રતાનો સંબંધ ન હોય તો અપવાસનો ઉપાય લેવો સલાહભર્યો નથી.

૫ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે અપવાસરૂપે સત્યાગ્રહ કુટુંબી, અંગત મિત્રો, ગુરુ, શિષ્ય, ગુરુભાઈ વગેરે અંગત રીતે પરિચિત મંડળ સામે જ કરી શકાય. એ જ પ્રમાણે, જે સમાજ પોતાનો જ હોય, અને પૂર્વે એને હાથે થયેલી સેવાથી તેનો એ આદરપાત્ર બનેલો હોય, તો જ એ સમાજના અન્યાય સામે અપવાસરૂપે સત્યાગ્રહ કરી શકાય, એમ સામાન્યપણે કહેવાય.

૬ વ્યક્તિ સામેના સત્યાગ્રહમાં અંગત અન્યાય માટે તો કદી અપવાસ ન જ કરવો જોઈએ. એ ભક્તિ પોતાની સાથે મિત્રતાનો દાવો રાખતી હોય, અને કોઈ ત્રીજા માણસ પ્રત્યે અથવા જાત પ્રત્યે કાંઈ અઘટિત વર્તન ચલાવે, ત્યારે બીજા ઉપાયો અજમાવ્યા બાદ અપવાસ સંભવી શકે.

૭ તંત્ર સામેના સત્યાગ્રહમાં અપવાસ એ છેવટનું પગલું છે. જ્યારે સત્યાગ્રહી પરાધીન સ્થિતિમાં હોય, અને સત્યાગ્રહના બીજા કોઈ પણ ઉપાય લેવા એને શક્ય ન હોય, તથા તંત્ર દ્વારા થતો અધર્મ એને એટલો સાલે એવો હોય કે એ અધર્મ કે અન્યાયને સહન કરતાં જીવવું એ કેવળ સત્ત્વહીન દશાનું જીવતર બને ત્યારે જીવન છોડવાની તૈયારીથી જ એ અનશન શરૂ કરે.

૮ એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે એવો નિર્ણય કરવામાં એ લાગણીને અતિ તીવ્ર નહિ કરે; પણ તંત્ર ચલાવનાર વ્યવસ્થાપકોની મુશ્કેલીઓનો તથા એમને પડી ગયેલી જૂની ટેવોનો પણ યોગ્ય વિચાર કરશે તથા તે માટે કેટલીક છૂટછાટ મૂકશે. વળી, અનિવાર્ય અને આકસ્મિક અન્યાય, અને ઇરાદાપૂર્વકના અન્યાય અથવા

અન્યાયી નિયમો વચ્ચે પણ એ વિવેક કરશે. વળી, તેમાંયે અંગત અન્યાયોને એ કઠણ હૃદય કરી સહન કરી લેશે. કારણકે માણસ જાણીબૂઝીને અન્યાય સહન કરી લે તેથી એની સત્ત્વહાનિ થતી નથી, પણ દીનતા, ભય કે માત્ર જીવતર ટકાવી રાખવાના મોહથી અન્યાય સહન કરી લે તેથી સત્ત્વ-હાનિ થાય. છે.

૯ સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર સંઘબળ ઉપર અવલંબીને રહેતું નથી, પણ સંઘબળ એની શક્તિ વધારી શકે છે. છતાં, અપવાસરૂપી સત્યાગ્રહ કદી યે સંઘબળથી ઉપાડવાનો ન હોય. બે કે વધારે માણસો મળી અપવાસ આદરે તે કદી સત્યાગ્રહ ન કહી શકાય, પણ ત્રાગું જ કહેવાય.

૧૦ પોતાના, મિત્રના કે સાથીઓના દોષના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે, અથવા મિત્ર કે સાથીઓને એમની કોઈ શુદ્ધ પ્રતિજ્ઞા પર દૃઢ રાખવા માટે અપવાસ કરવા એ પ્રસ્તુત પ્રકરણના અર્થમાં સત્યાગ્રહ નથી, પણ તપશ્ચર્યા છે. વિવેકપૂર્વક કરેલી એવી તપશ્ચર્યાને જીવનમાં સ્થાન છે; પણ એની ચર્ચા અહીં આવશ્યક નથી.

૮ અસહકાર

૧ જ્યાં પહેલાં સહકારથી બન્ને પક્ષનો વ્યવહાર ચાલતો હોય, ત્યાં જ અસહકારરૂપી સત્યાગ્રહ અજમાવી શકાય.

૨ એમાં અસહકારીની મદદ વિના બીજાનું કામ નભી શકે એવી સ્થિતિ હોય, ત્યાં અસહકારનો અર્થ બીજા પક્ષનો ત્યાગ અથવા પોતાપૂરતી શુદ્ધિ એટલો જ થાય. એને પણ સત્યાગ્રહમાં સ્થાન છે. જેમકે, શેઠને બીજા ઘણા નોકરો મળી શકે એમ હોય, તે છતાં શેઠના અધર્મમાં ભાગ ન લેવા ઇચ્છનાર નોકર

પોતાનું રાજીનામું આપે, અથવા બીજા ઘણા કલાલી કરવા તૈયાર બેઠા હોય, છતાં કોઈ કલાલ એ ધંધો છોડી દે, ત્યાં આવા પ્રકારનો અસહકાર થાય છે. આ પ્રમાણે અધર્મમાં હઠ-પૂર્વક રહેનાર કુટુંબી, મિત્ર ઇત્યાદિનો ત્યાગ તે પણ આવો જ સત્યાગ્રહ છે.

૩ **જ્યાં** પોતાની મદદ વિના બીજા પક્ષનો વ્યવહાર નભી શકે જ નહિ એવી પરિસ્થિતિ હોય, ત્યાં અસહકાર એ વધારે ઉગ્ર સત્યાગ્રહ છે. આથી, એને ઉપાડતાં પહેલાં સત્યાગ્રહીને પોતાનો માર્ગ સ્પષ્ટ ધર્મરૂપે દેખાવો જોઈએ. એમાં સામા પક્ષને પોતાના વિના ચાલે એમ નથી એ વાત સત્યાગ્રહી ભૂલતો નથી, અને એ વસ્તુસ્થિતિમાં એ પોતાનું બળ જુએ છે. આથી, એનો સામા પક્ષને પજવવા માટે પણ ઉપયોગ થવાનો સંભવ છે.

૪ **જ્યારે** બીજો પક્ષ પોતાના સહકારનો કેવળ દુરુપયોગ કરતો જણાય, અને એને બળે નિર્દોષોને પીડા થતી જણાય, ત્યારે જ એવો અસહકાર યોગ્ય અને આવશ્યક ગણાય.

૫ **અસહકારમાં** વિરોધીનાં જે જે કામો પોતાની પ્રત્યક્ષ મદદ વિના ચાલી શકે એમ ન હોય તેમાંથી એ પોતાની મદદ ખેંચી લેશે; જેમાં એની પ્રત્યક્ષ મદદ ન હોય, પણ વિરોધીને મહત્ત્વ આપવા અને એની પ્રતિષ્ઠા વધારવારૂપી મદદ હોય, ત્યાં એ તેવી મદદ ખેંચી લેશે; અને તેથી પોતાને જે લાભો મળતા હોય તે છોડી દેશે.

૬ વિરોધી પોતાનું તંત્ર સત્યાગ્રહી પક્ષની મદદ વિના નહિ જ ચલાવી શકે એવો એને અનુભવ કરાવવો એ અસહકારનું લક્ષ્ય છે. તેથી સત્ય–અહિંસાદિ સાધનો વડે એ તંત્ર અટકાવી પાડવા સુધી અસહકાર વધારી શકાય.

૭ એ અસહકારના કયા ક્રમથી અને કેટલાં તીવ્ર પગલાં લેવાં એ અનુભવથી માલૂમ પડે. પણ અસહકારનો માર્ગ લેનારને એવી પ્રતીતિ થયેલી હોવી જોઈએ કે વિરોધીનું કૃત્ય અથવા તંત્ર એટલું દુષ્ટ છે કે એની જગ્યાએ બીજું તંત્ર તુરત ઊભું ન થઈ શકે તો યે એ ભાંગી પડે એ વધારે ઇષ્ટ છે.

૮ અસહકારનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ હોવાથી સત્યાગ્રહી અસહકાર અને અસત્યાગ્રહી અસહકાર વચ્ચે કાળજીપૂર્વક વિવેક કરવો ઘટે છે. સત્યાગ્રહમાં દુઃખ વહોરી લેવાપણું રહે છે જ; માટે, જો અસહકાર કરનારને કશું જ વેઠવું પડે એમ ન હોય, તો એ અસહકાર સત્યાગ્રહી ન હોવાનો મોટે ભાગે સંભવ છે.

૯ સવિનય ભંગ

૧ સવિનય ભંગ બે જાતનો થઈ શકે: કોઈ ખાસ અન્યાયી હુકમ કે કાયદાનો, તેટલો જ હુકમ કે કાયદો રદ કરાવવા પૂરતો; અને, અસહકારના જ વિશેષ પગલારૂપે અન્યાય, અધર્મ, કે નિર્દોષ કે તટસ્થ પ્રજાને અઘટીત અગવડ કર્યા સિવાય તોડી શકાય એવા, સામાન્યપણે, સર્વે કાયદાઓનો.

૨ માણસ ચોરી નથી કરતો, તે કાંઈ રાજ્યનો એવો કાયદો છે એટલા જ માટે નહિ, પણ એ અધર્મ છે એમ સમજીને. આથી, સવિનય ભંગમાં એવા કાયદાઓ તોડી ન શકાય.

૩ ગાડી ખોટી બાજૂએથી ન હંકારવી, રસ્તા પરના અવરજવરના નિયમન માટે ઊભેલા પોલીસના સિપાઈની આજ્ઞા માનવી, મોડી રાત સુધી ઘોંઘાટ ન કરવો—વગેરે હુકમોનો ભંગ કરવાથી નિર્દોષ તથા તટસ્થ માણસોને અઘટિત અગવડ થાય, માટે એવા હુકમોનો પણ ભંગ ન થઈ શકે.

૪ પણ, માણસ રાજ્ય પ્રત્યે અસંતોષ ન દર્શાવે તો તેનાં બે કારણો હોય: રાજ્ય માટે એને સંતોષ હોય, અને, તેથી, તેના પ્રત્યે એની ભક્તિ હોય; અથવા, કાયદાથી ડરીને. સત્યાગ્રહી કાયદાથી ડરીને રાજ્ય પ્રત્યે અસંતોષ પ્રગટ કરતો અટકશે નહિ, અને જ્યાં સવિનય ભંગની જરૂર ઊભી થાય ત્યાં એવા કાયદાને તોડવો ફરજરૂપ પણ થઈ શકે.

૫ તે જ પ્રમાણે મર્યાદામાં રહી, પોતાના દેશના કોઈ પણ ભાગમાં જવાનો અને રહેવાનો તથા શાંતિયુક્ત સરઘસો, મેળાવડા, સભા, પ્રજાસેવાનાં કાર્યો, અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ સામે પિકેટિંગ વગેરે કરવાનો અને યોજવાનો પ્રજાનો સામાન્ય હક હોય છે: એ હક સામે સરકાર તરફથી પ્રતિબંધ થાય તો તે આજ્ઞાને સત્યાગ્રહી નીચેનાં કારણોથી ઉઠાવે છે: (૧) સરકારે પ્રતિબંધનો હુકમ કરવા માટે દર્શાવેલાં કારણો એને વાજબી લાગતાં હોય; અથવા (૨) એવા હુકમો તોડવા જતાં, સરકાર અને પ્રજા વચ્ચેની તકરારના મૂળ મુદ્દાઓ બાજૂએ રહી જાય, અને કોઈ અપ્રસ્તુત મુદ્દાઓ મહત્ત્વના બની જાય, તથા પ્રજાનું ધ્યાન મૂળ મુદ્દાઓ પરથી ઊઠી જાય અને એવા નાના મુદ્દાઓ પર ચોંટી જાય એવો સંભવ હોય. એવાં કારણો ન હોય તો એવા હુકમનો સવિનય ભંગરૂપ સત્યાગ્રહ થઈ શકે.

૬ એ જ રીતે સત્યાગ્રહી રાજ્યને કર આપે છે, તે એ રાજ્યને ટકાવવું ઇષ્ટ સમજે છે માટે. જો એ રાજ્યતંત્રનો નાશ કરવો એ જ ધર્મ છે એમ એની ખાતરી થાય તો એ રાજ્યને કર આપવાના કાયદાઓનો એ ભંગ કરી શકે; પણ તે સાથે જ એ રાજ્ય તરફથી એ કશા યે લાભ પ્રયત્નપૂર્વક નહિ સ્વીકારે.

૭ જ્યાં પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર હોય, અથવા સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે સામાન્યપણે સહકાર હોય, અથવા તીવ્ર લડતનો અભાવ હો

ત્યારે પણ વ્યક્તિગત અમલદારો, ગેરસમજથી અથવા અમલદારીના દોરમાં, અન્યાયી હુકમો કાઢે એવો સંભવ હોય છે. એવા છૂટક અન્યાયી હુકમને સવિનય ભંગનો પ્રસંગ કરવો હમેશાં યોગ્ય નથી. એવા અન્યાયોને ગળી જવાથી નુકસાન જ થાય છે એમ ન માની લેવું જોઈએ. ઊલટું, એવે વખતે પ્રજાએ અને આગેવાનોએ બતાવેલી ધીરજ અને ઉદારતા પ્રજાને તાલીમ આપનારી નીવડે છે. જે, આ રીતે, ભયથી નહિ પણ ઈરાદાપૂર્વક, અન્યાયોને સહન અને આજ્ઞાનું પાલન કરી જાણે છે, તે જ સવિનય ભંગ પણ, પ્રસંગ આવતાં, સારી રીતે કરી શકે છે.

૮ વિરોધીના કે તટસ્થ લોકોના જાનમાલને નુકસાન કે તેમની અઘટિત પજવણી થાય એવી રીતે સવિનય ભંગની ચળવળ સ્વરૂપ લે છે, અને તેને પોતે રોકી શકે એમ નથી એમ જણાતાં જ સત્યાગ્રહી એ ચળવળ થોભાવી દેશે, અને પોતાની સર્વ શક્તિ એવાં નુકસાન અને પજવણી થતાં અટકાવવામાં ખર્ચશે.

૧૦ સત્યાગ્રહીની નિયમાવલી

તા. ૨૩–૨–૧૯૩૦ના 'નવજીવન'માં ગાંધીજીએ આપેલી 'સત્યાગ્રહીની નિયમાવલી' આ ખંડની યોગ્ય પૂર્તિ થશે. એ પાછી નીચે ઉતારવામાં આવે છે. (એમાં જ્યાં જ્યાં 'અંગ્રેજ અથવા રાજ્યના અમલદાર' એવા શબ્દો છે, તે પ્રસંગ પરત્વે છે, પણ એથી જે કોઈ વિરોધી પક્ષ હોય તેની વ્યક્તિઓ તથા અધિકારીઓનો સમાવેશ થાય છે, એમ કહેવાની જરૂર ન હોય.)

૧૧ સત્યાગ્રહીનું કોર્ટમાં વર્તન

૧ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાનો સંકલ્પ કરનાર સત્યાગ્રહી એ ભંગને પરિણામે થઈ શકનારી પૂરી સજા ભોગવવાને તૈયાર જ હોય.

૨ આથી, જ્યારે એવો કોઈ કાયદો એણે તોડ્યો છે એવો આરોપ મૂકી અધિકારી એને પકડવા આવે ત્યારે એ કાંઈ પણ આનાકાની બતાવ્યા વિના પકડાઈ જાય.

૩ હકીકતમાં એવું બને કે સત્યાગ્રહીએ કાયદો તોડ્યો જ ન હોય, છતાં એની સામે ખોટો પુરાવો રજૂ કરી એણે કાયદાનો ભંગ કર્યો છે એમ દેખાડવામાં આવે. આમ થાય ત્યાં સત્યાગ્રહી કોર્ટના કામકાજમાં કશો ભાગ ન લે અને બચાવ પણ ન કરે. એનો પોતાનો એ કાયદો તોડવાનો જ વિચાર હોવાથી, તોડ્યા વિના યે એને શિક્ષા થતી હોય તો તેને એ આવકાર-લાયક જ ગણે.

૪ પોતે કાયદો તોડ્યો જ હોય તો એ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરી દે અને સજા માગી લે.

૫ બચાવ ન કરવાની બાબતમાં નીચેના અપવાદો છે:—

(૧) સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ હોવાથી જેવી જાતનો ગુનો કરવાનો એનો કદી ઈરાદો જ ન હોય તેવા ગુનાનો એના ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવે તો સત્યને ખાતર એ પોતાનો બચાવ કરે: દાખલા તરીકે, ખૂનના આરોપમાં.

(૨) સત્યાગ્રહીઓનાં અથવા અમલદારોનાં વર્તન અથવા નીતિની કોઈ એવી બાબત ઉત્પન્ન થઈ હોય કે તે સિદ્ધાંતનો કે સાર્વજનિક મહત્ત્વનો કોઈ વિષય હોય, અને તેમાં સત્ય પ્રગટ થવાની આવશ્યકતા જણાતી હોય, ત્યાં: દાખલા તરીકે, પોલીસે અત્યાચાર કર્યો છે એમ ખાતરી કરી લઈ સત્યાગ્રહીએ તે હકીકત પ્રગટ કરી હોય, અને એ વાત ખોટી છે એમ પ્રતિપાદન કરી ખોટી હકીકત પ્રસિદ્ધ કરવા માટે કામ ચલાવવામાં આવે ત્યારે; અથવા, સત્યાગ્રહી મારફાડ અને તોફાનને ઉત્તેજન આપે છે એવો આક્ષેપ હોય ત્યાં.

(૩) અમલદારોએ અતિ ઉત્સાહથી કે ગેરસમજથી એવા હુકમો કાઢ્યા હોય કે તેવા હુકમો કાઢવામાં આવશે એવી સરકારની ધારણા નહોતી એમ માનવાને કારણ હોય, તથા તે હુકમો જે કાયદાની રૂએ કાઢવામાં આવ્યા હોય તે કાયદો તેવી સત્તા આપે છે એમ માની શકાય એમ ન હોય, અને તે હુકમને પરિણામે જેમનો સત્યાગ્રહ કરવાનો ઇરાદો ન હોય એવી સામાન્ય પ્રજાને યે ભારે સંકડામણ થાય એમ જણાતું હોય, ત્યાં બચાવ કરવાની જરૂર ઊભી થઈ શકે.

૬ સત્યાગ્રહી કોર્ટના કામમાં ભાગ ન લે તેનો અર્થ એ નથી કે એ કોર્ટ તરફ તોછડાઈથી કે અવિનયથી વર્તે, અથવા અસત્યાચરણ કરે. આથી, એ કોઈ અધિકારીનું અપમાન ન કરે, તેની હાંસી ન કરે કે તેને તોછડા જવાબ ન આપે. વળી, તે પોતાનાં નામ-ઠામ ન છુપાવે; પણ, જો અમલદાર કેસ સાથે સંબંધ ન ધરાવનારી અથવા બીજા આરોપીઓ કે માણસોને લગતી વાતો પૂછે, તો તેના જવાબ આપવા સત્યાગ્રહી બંધાયેલો નથી, અને એવા જવાબ આપવાનો વિનયપૂર્વક ઇનકાર કરે.

૭ પોલીસના કબજામાં સત્યાગ્રહી હોય ત્યારે તેને નવરાવવા-ધોવરાવવા, ખવરાવવા-પીવરાવવા, તથા સલાહકાર અને મિત્રોને મળવા દેવાની સગવડ આપવાની અને એની પ્રત્યે સભ્યતાથી વર્તવાની પોલીસની ફરજ છે; તેમ જ સત્યાગ્રહીએ પોલીસ પ્રત્યે વિનયથી વર્તવાની ફરજ છે. જો પોલીસ તરફથી અગવડ, કનડગત, અસભ્યતા કે મારફૂટ કરવામાં આવે તો સત્યાગ્રહીએ તે વિષેની હકીકત પોલીસના ઉપરીને (તે મળી શકે તો) રજૂ કરવી; અને તે ન મળી શકે અથવા ધ્યાન ન આપે તો મૅજિસ્ટ્રેટ આગળ રજૂ કરવી. પણ, મૅજિસ્ટ્રેટ પણ તે ઉપર ધ્યાન ન આપે તો

સરકારની સંમતિથી આ કષ્ટો અપાય છે એમ માની તથા પોતાના સલાહકારોને સર્વ હકીકતથી વાકેફ કરી શાંત રહેવું.

૮ સત્યાગ્રહીને દંડની સજા થાય તો તે પોતે કદી દંડ ભરે નહિ, તેમ જ ભરવા કોઇને પ્રેરણા કરે નહિ, પણ ન ભરવાનો ધર્મ સમજાવે અને તેના બદલામાં કેદની સજા વહોરી લે.

૯ દંડ વસૂલ કરવા એને ત્યાં જપ્તી લઈ જવામાં આવે તો તે પોતાની માલ-મિલકત જપ્ત થવા દે, અને તેથી વધારે નુકસાન થાય તો યે ખમી લે, પણ પોતે દંડની રકમ કાઢી આપે નહિ. કારણ, જેણે પોતાની સત્ત્વરક્ષા માટે કાયદો તોડ્યો છે તે તેને માટે સર્વસ્વ આપવા તૈયાર જ હોય. માટે, હાથેથી દંડ ભરી એ પોતાની સત્ત્વહાનિ થવા દે નહિ.

૧૦ કેદીઓના વર્ગીકરણના નિયમો પ્રમાણે સત્યાગ્રહીને પોતાના દરજ્જા પ્રમાણે વર્ગ મેળવવાનો અધિકાર છે ખરો; આથી, તે પ્રમાણે વર્ગ મેળવવા પ્રયત્ન કરનાર અને પોતાના વર્ગની સગવડો ભોગવનાર સત્યાગ્રહના તત્ત્વનો ભંગ કરે છેએમ ન કહી શકાય. છતાં, સત્યાગ્રહી ઊંચો વર્ગ મેળવવા પ્રયત્ન ન કરે એ ઇષ્ટ છે. કારણકે, વર્ગીકરણના નિયમોની પાછળ રહેલો હેતુ કેટલેક અંશે સત્યાગ્રહીઓ અને સામાન્ય કેદીઓમાં, તેમ જ સત્યાગ્રહીઓમાં પરસ્પર ભેદ પડાવવાનો, ઇર્ષ્યા ઉપજાવવાનો તથા ભય અને લાલચ આપવાનો છે. વળી, તેનો અમલ પણ ઘણી વાર મનસ્વીપણે અને વર્ગ ઉતારીને વધારાની શિક્ષા કરવા માટે થાય છે. આથી વર્ગીકરણનું આ ધોરણ જ યોગ્ય નથી.

૧૨ સત્યાગ્રહીનું જેલમાં વર્તન

૧ સત્યાગ્રહી જેલમાં યે પોતાની સભ્યતા અને વિનય કદી ન છોડે.

૨ જેલના નિયમોનો ભંગ કરવાની નહિ, પણ પાળવાની વૃત્તિથી

એ જેલમાં પોતાના જીવનનું ધોરણ, સામાન્ય રીતે, રાખે, અને જ્યાં મહત્ત્વના સિદ્ધાંતનો કે સ્વાભિમાનનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં જ નિયમની સામે થવા પ્રેરાય. આથી, એ કશું જેલમાં ચોરીથી લાવે નહિ, કોઈને લાંચ-રૂશ્વત આપે નહિ, તથા નિયમ બહારની કોઈક સગવડ મેળવવા કોઈની ખુશામત કરે નહિ.

૩ શ્રમ કરવો એ જેલનિયમ જ નથી, પણ કુદરતનો કે ધર્મનો નિયમ છે. તેથી, જેલના નિયમ પ્રમાણે સોંપાયેલું કામ સ્વીકારવામાં તથા કરવામાં સત્યાગ્રહી દિલ ચોરે નહિ.

૪ જે કામ કે કાળનું પ્રમાણ પોતાની તબિયતના કે બીજા કારણસર પોતાથી થઈ શકે એમ ન હોય, તે બાબત તે અધિકારીનું વિનયપૂર્વક ધ્યાન ખેંચે. અને તે છતાં તેને એ સોંપવામાં આવે તો તેને કરવા પ્રયત્ન કરે અને દુઃખ થાય તે સહી લે.

૫ દાક્તરી તપાસમાં એ પોતાના રોગો સાચી રીતે જણાવે. પોતે કોઈ ચેપી રોગથી પીડાતો હોય તો તે હકીકત છુપાવે નહિ.

૬ પોતાના ધર્મ કે નિયમને વિરોધી દવા કે ઉપચારો લેવા કેદી બંધાયેલો નથી; પણ, તેથી એ કોઈ બીજી જાતની દવા કે ઉપચાર અધિકારપૂર્વક ન માગી શકે. શીતળા ટંકાવવા જેવા કેટલાક ઉપચાર ન લેવા માટે એ શિક્ષાપાત્ર પણ ગણાય છે. કેદીને જો સાચો ધાર્મિક આગ્રહ હોય તો તે એ શિક્ષા સહન કરે; પણ શિક્ષા સહન કરવાની તૈયારી હોય તેથી જ ખોટી રીતે ધાર્મિક સ્વરૂપ આપી આગ્રહી ન બને.

૭ પોતાની તબિયતને અંગે જે ફરિયાદ હોય અને જે સગવડની જરૂર હોય તે એ યોગ્ય અધિકારીને જણાવે. પણ તેને સંતોષકારક દાદ ન મળે તો તે પણ સત્યાગ્રહનાં કષ્ટો પૈકીનું એક છે એમ માની શાંતિથી સહન કરે. એવી સગવડો એ ચોરીછૂપીથી મેળવી તબિયત સાચવવાનો પ્રયત્ન ન કરે. એ રીતે પોતાની

૬૧ એ પ્રમાણે જેઓ એકાદ કેદીનો જે પ્રતિકાર કરે અને તે માટે જે શિક્ષા થાય તે સહન કરી લે.

૬૨ સત્યાગ્રહી પોતાના કે પોતાના જ વર્ગના કેદીઓ માટે જેલના અમલમાં સુધારા કે સગવડો મેળવવા માટે સત્યાગ્રહ ન આદરે– સિવાય કે અન્યાયી અમલ એવો કે એ વર્ગના કેદીઓને જ થતો હોય. પણ આખા જેલતંત્રમાં જે સુધારા કરાવવા જેવા હોય તેને માટે જ, ઘટતાં કારણો અને પરિસ્થિતિ હોય તો સત્યાગ્રહ આદરે.

૧૩ જેલનું તંત્ર વ્યવસ્થિત ચાલે એવી રીતે સત્યાગ્રહી વર્તે તે સહકાર સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતનો વિરોધી નથી, અને તેથી એવી બધી મદદ અધિકારીઓને આપવાનો સત્યાગ્રહીનો ધર્મ છે. પણ સત્યાગ્રહી જેલના વૉર્ડર કે વૉચમેન વગેરેના અધિકારો સ્વીકારે નહિ.

૧૪ છૂટના દહાડા વધરાવવા માટે સત્યાગ્રહી લાલસા દેખાડે નહિ.

૧૫ સ્વરાજ્ય માટેના સત્યાગ્રહનો ઉદ્દેશ આખા રાજ્યતંત્રને મૂળથી જ બદલવાનો છે. માટે જેલતંત્રની સુધારણા એ એક સ્વતંત્ર લડત બની જાય એ રીતે સત્યાગ્રહી જેલમાં લડત ન ઉપાડે, પણ અક્ષમ્ય અમાનુષી વર્તન કે નિયમ સામે જ, પ્રસંગ પડ્યે લડે.

ખંડ ૫ મો : સ્વરાજ્ય

૧ રામરાજ્ય

૧ રામરાજ્ય એ સ્વરાજ્યનો આદર્શ છે. એનો અર્થ ધર્મનું રાજ્ય, અથવા ન્યાય અને પ્રેમનું રાજ્ય.

૨ એમાં એક બાજુ પર અઢળક સંપત્તિ અને બીજી બાજુ પર કરુણાજનક ભૂખમરો ન હોય; એમાં કોઈ ભૂખે મરતું ન હોય; એ રાજ્ય પશુબળ પર નભેલું ન હોય; પણ, એ લોકોની પ્રીતિ ઉપર, અને તેમણે સમજપૂર્વક તથા વગરબીકે આપેલા સહકાર પર નભતું હોય.

૩ રામરાજ્યમાં બહુમતી કે મોટી કોમ, અલ્પમતી કે નાની કોમને દબાવતી ન હોય; પણ, અલ્પમતી પણ, બહુમતીના જેવી જ સ્વતંત્રતા ભોગવતી હોય, અને મોટી કોમ નાની કોમના હિતને સંભાળવાની પોતાની ફરજ સમજતી હોય.

૪ રામરાજ્ય એ ગરીબોનું અને ગરીબોના સુખાર્થે ચાલતું રાજ્ય હોય. એના બંધારણમાં જેને મુખ્ય અધિકારીનું સ્થાન મળ્યું

૬ દેશના કરોડો અભણ ગામડિયાઓને પોતાના દેશનું રાજબંધારણ રાજસત્તાક કહેવાય છે કે પ્રજાસત્તાક, સામ્રાજ્યનું અંગ કહેવાય છે કે સ્વતંત્ર, એ ૭ હજાર પ્રતિનિધિઓ દ્વારા ચાલે છે કે ૭સો પ્રતિનિધિઓ દ્વારા, એમાં હિંદુઓ વધારે છે કે મુસલમાનો, એવી એવી બાબતોનું મહત્ત્વ સમજાવું કઠણ છે, અને એની ચર્ચામાં એમને ઉતારવાથી બહુ લાભ પણ જણાતો નથી.

૭ એમને માટે તો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ છે, કે એમના ગામમાં રહેનારો મુખી, પોલીસપટેલ કે તલાટી, એમની પાસે સત્તાનો દોર ચલાવતો, ડરાવતો અને લાંચો માગતો આવે છે, કે એમનો મિત્ર, સલાહકાર અને સંકટનો સાથી બનીને રહે છે; એ પોતાને ફાવે તેમ પ્રજાને હાંકવાને નિમાયેલો, નાનો કે મોટો ઉપરી માને છે કે પ્રજાનો સેવક માને છે?

૮ વળી, પ્રજાને માટે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન તો એ છે કે એની ઉપર કરનો બોજો ભારે છે કે હલકો છે, એ કર એની પાસે કેવી રીતે, કયા રૂપમાં અને કયે વખતે વસૂલ કરવામાં આવે છે, અને એ કરોનો ઉપયોગ કયાં કામોમાં થાય છે?

૯ આવી જાતની સુધારણા રાજબંધારણને અમુક પદ્ધતિનું ઘડવાથી જ નથી થતી; પણ, જેની પાસે અમલ કરવાનું કામ આવે, તેમનામાં પોષાયેલી ધર્મબુદ્ધિથી, અને પોતાનો મત અસરકારક કરવા માટે પ્રજામાં રહેલી પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિથી થાય છે. રાજબંધારણનું બાહ્ય સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારનું હોય, જો અમલદાર ધર્મબુદ્ધિવાળા પ્રજાસેવક હોય, અને પ્રજા પુરુષાર્થી હોય તો ત્યાં રાજ્ય તરફથી લાંબા વખત સુધી અન્યાય, જુલમ વગેરે થઈ શકશે નહિ.

૩ કોમી ઐક્ય

જ્યાં સુધી દેશની જુદી જુદી કોમોમાં એકતા—સંપ—લાવી શકાય નહિ, ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય મેળવવું અને ટકાવવું અશક્ય છે.

૨ એ એકતા સિદ્ધ કરવા માટે બધી કોમો વચ્ચે છૂટથી રોટી-બેટીવ્યવહાર થવો જ જોઈએ, અથવા એમના જુદા જુદા ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના ભેદો નીકળી જવા જોઈએ, અને કોઈ એક જ ધર્મની કે ધર્મના આધાર વિનાની સંસ્કૃતિ નિર્માણ થવી જોઈએ, એ આવશ્યક નથી, તેમ ઇષ્ટ પણ નથી. દરેક કોમે પોતપોતાની વિશિષ્ટતા જાળવીને એકતા આણવી જોઈએ.

૩ પણ એ એકતા સિદ્ધ કરવા માટે મોટી કોમોએ નાની કોમોને અભય આપવું ઘટે છે. ન્યાય અને સાર્વજનિક હિતને વિરોધી ન થાય એવી રીતે, એમને પોતાનાં ધર્મ, ભાષા, સાહિત્ય, કોમી કાયદા, રીતરિવાજો, કેળવણી, અર્થપ્રાપ્તિની તકો વગેરે બાબતોમાં એમને ખમવું પડવાનું નથી; એ રીતનું મોટી કોમોનું વલણ અને ખ્રિદ રહેશે, એવી મોટી કોમોએ નાની કોમોને ખાતરી કરાવી દેવી જોઈએ.

૪ જો મોટી કોમને નાની કોમનો ડર લાગે એવી સ્થિતિ હોય, તો તે બેમાંથી એક સ્થિતિને સૂચવે છે: (૧) કાં તો મોટી કોમના જીવનમાં સડો પેઠો હોય અને તે કાયર બની હોય, અને નાની કોમમાં પશુબળનો મદ હોય: (એ પશુબળ રાજસત્તાથી હોય કે સ્વતંત્રપણે હોય); (૨) અથવા, મોટી કોમને હાથે કોઈ ચાલુ અન્યાય થયા કરતો હોય, અને નાની કોમમાં નિરાશાથી ઉત્પન્ન થનારી મરણિયા વૃત્તિ આવી હોય. બન્નેનો ઉપાય એક જ છે: મોટી કોમે સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઉતારવા. પોતાના અન્યાયને સત્યાગ્રહી થઈ ગમે તે ભોગે દૂર કરે, અ

૪ પણ, આ સ્થિતિ આવતાં પહેલાં હિંદુસ્તાનને લાંબો પંથ કાપવાનો છે. એણે પોતાની શક્તિને અને પોતાની સંસ્કૃતિને પિછાણી, તેને વફાદાર રહી, તે વિષેની પોતાની સાધના પૂરી કરવી જોઈએ. એ નિર્બળતા અને કાયરતાનો આશ્રય લે ત્યાં સુધી એ અસંભવનીય છે.

૫ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય એ આસુરી તંત્ર છે, અને તેનો નાશ થવો ઘટે છે, એ વાત સાચી છે; પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને બ્રિટિશ પ્રજા એક નથી. બ્રિટિશ પ્રજા એ જગતની અથવા યુરોપની બીજી પ્રજાઓ કરતાં વધારે દુષ્ટ કે ઓછી ગુણવાન નથી. એ પ્રજામાં માન આપવા અને અનુકરણ કરવા લાયક અનેક સદ્‌ગુણો છે, અને આજના વિષમ સંબંધને લીધે એની આપણે કદર ન કરી શકીએ તો તે દુર્ભાગ્ય ગણાય.

૬ સ્વરાજ્યમાં, હિંદુસ્તાનમાં રહેતા અંગ્રેજો બીજી લઘુ કોમોની માફક રહી શકે. તેઓ હિંદુસ્તાનની બીજી કોમોની જેમ હિંદી બની દેશની સેવામાં પોતાનો ફાળો આપી શકે, અને છેલ્લા પ્રકરણમાં જણાવેલા સિદ્ધાંતો મુજબ દેશની બીજી કોમો અને એમની વચ્ચેનો સંબંધ હોય. પણ, જો તે પરદેશી બનીને જ રહેવાનું પસંદ કરે, તો હિંદુસ્તાનને અનુકૂળ થાય એવી શરતે જ તેઓ હિંદુસ્તાનની નોકરી કરી શકે.

૫ દેશી રાજ્યો

૧ દેશી રાજ્યો આજે પોતાને બળે નભતાં નથી, પણ બ્રિટિશ રાજ્યને બળે નભે છે. બ્રિટિશ રાજ્ય ન રહે તો તેમની હસ્તી પણ ન રહે એવી એમને ધાસ્તી લાગે છે. આથી, બ્રિટિશ રાજ્યને નભાવી રાખવા, અને બ્રિટિશ રાજ્યની પ્રજા કરતાંયે તે રાજ્ય પ્રત્યે વધારે વફાદારી દેખાડવા તેઓ મથે છે.

૨ પણ; એ વધારે વફાદારી વધારે ગુલામી દશાનું ચિહ્ન છે. એની પાછળ શુદ્ધ ભક્તિ નથી, પણ ભૂલભરેલો અને મેલો સ્વાર્થ છે.

૩ આથી, દેશી રાજ્યોની પ્રજાની સ્થિતિ બેવડી ગુલામીની છે. જેમ ગુલામીની પ્રથામાં ગુલામોનો મુકાદમ માલિક કરતાં યે વધારે કઠોરતા દાખવે, તેમ દેશી રાજાઓ પોતાની પ્રજા પ્રત્યે વધારે કઠોરતા દાખવે છે.

૪ આનો ઉપાય બ્રિટિશ હિંદે પહેલાં સ્વરાજ્ય મેળવવું એ જ છે. જ્યાં સુધી બ્રિટિશ હિંદની પ્રજા સ્વતંત્ર થાય નહિ, ત્યાં સુધી દેશી રાજ્યની પ્રજાઓનાં સંકટો દૂર કરવાની તેનામાં શક્તિ નહિ આવે. બ્રિટિશ હિંદની પ્રજા પોતાના પુરુષાર્થથી સ્વતંત્ર થવાથી, એનામાં જે શક્તિ પ્રગટશે, તે દેશી રાજ્યોની આંખ ઉઘાડશે. તે વખતે દેશી રાજ્યો જોશે, કે બ્રિટિશ બંદૂકના બળે પોતાની પ્રજાને દાબેલી રાખી થોડી સત્તા કે મોજમજા ભોગવવા કરતાં નિષ્ઠાથી પ્રજાની સેવા બજાવી, તેમનાં સુખ-દુઃખ અને ગરીબાઈમાં ભાગ લઈ, પ્રીતિથી તેમનાં હૃદય પર સત્તા જમાવવામાં એમનું પોતાનું યે વધારે શ્રેય રહેલું છે.

૫ જે દેશી રાજાઓની એ રીતે આંખ ખુલી જશે, તે જાતે જ પોતાના રાજ્યમાં સુધારા કરવા મંડી જશે. જે એટલા જડ હશે કે તે વખતે યે ચેતશે નહિ, તેમનાં રાજ્ય નહિ જ નભી શકે, એમાં કહેવાપણું ન હોય. પણ એવા જડ રાજાઓ પણ આજના જેવો સ્વચ્છંદ તો નહિ જ કરી શકે; કારણ કે સ્વતંત્ર થયેલા બ્રિટિશ હિંદનો તથા સુધરેલાં રાજ્યોનો એકત્ર પ્રજામત એટલો બળવાન બન્યો હશે કે દુષ્ટને યે પોતાની દુષ્ટતાનો સંયમ કર્યા વિના નહિ ચાલે.

૬ પુરુષાર્થી અને સ્વતંત્ર પ્રજાના કેળવાયેલા લોકમતમાં કેટલું બધું બળ રહેલું છે, તેનો સામાજિક વ્યવહારોમાં આપણને

ખંડ ૬ ઠ્ઠો : વાણિજ્ય

૧ પશ્ચિમનું અર્થશાસ્ત્ર

૧ પશ્ચિમનું અર્થશાસ્ત્ર ખોટા દૃષ્ટિબિંદુઓ ઉપર રચાયેલું હોવાથી એ અર્થશાસ્ત્ર નહિ પણ અનર્થશાસ્ત્ર બન્યું છે.

૨ એ ખોટા દૃષ્ટિબિંદુઓ નીચે મુજબ છે:

(૧) એણે ભોગોની વિવિધતા અને વિશેષતાને સંસ્કૃતિનો પ્રાણ માન્યો છે.

(૨) એ સર્વ દેશોને અને સર્વ કાળમાં લાગુ પડનારા અચળ સિદ્ધાંતોને તારવવાનો દાવો કરે છે; પણ, હકીકતે, એ યુરોપના નાના, ઠંડા અને ખેતી માટે ઓછી અનુકૂળતાવાળા દેશોમાં ઘીચ વસ્તીવાળી છતાં મુઠ્ઠીભર પ્રજાઓની, અથવા બહુ જ ઓછી વસ્તીવાળા ફળદ્રૂપ મોટા ખંડોની પરિસ્થિતિના અનુભવમાંથી જ નિર્માણ થયેલું છે.

(૩) પુસ્તકોમાં નિષેધ કર્યો હોય છતાં યોજનામાં અને વ્યવહારમાં એ (क) વ્યક્તિના, વર્ગના, કે બહુ બહુ તો પોતાના જ નાનકડા દેશના અર્થલાભને પ્રધાનપદ આપવાની, અને તેના હિતને પોષનારી નીતિ તે જ અર્થશાસ્ત્રના અચળ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત છે, એમ માનવા અને મનાવવાની, તથા (ख) કિંમતી ધાતુઓને હદ કરતાં વધારે પ્રાધાન્ય આપવાની જૂની ઘરડમાંથી મુક્ત થયું નથી.

(૪) એના વિચારમાં અર્થ અને નીતિધર્મ વચ્ચે છૂટાછેડા કરેલા હોવાથી અર્થ કરતાં વધારે મહત્ત્વના જીવનના વિષયોને ગૌણ કરી નાખવાની ટેવ એણે પ્રજાઓમાં પોષી છે.

આને પરિણામેઃ—

(૧) એ અર્થશાસ્ત્ર યંત્રોનું, શહેરોનું, તથા (ખેતીની અપેક્ષાએ) ઉદ્યોગોનું અંધપૂજક બન્યું છે.

(૨) એણે પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે અને જુદા જુદા દેશો વચ્ચે સમન્વય સિદ્ધ કરવાને બદલે વિરોધ નિર્માણ કર્યો છે, અને સર્વોદયને બદલે થોડા લોકોનો થોડા કાળ માટે જ લાભ સિદ્ધ કર્યો છે.

(૩) એ પછાત ગણાતા દેશોમાં આર્થિક લૂંટ ચલાવી, તથા ત્યાંની પ્રજાઓને વ્યસનોમાં નાખી, તેમજ તેમનો નૈતિક અધઃપાત કરી, સમૃદ્ધિનો માર્ગ શોધે છે.

(૪) એ અર્થશાસ્ત્રને વરેલી પ્રજાઓ પશુબળ પર જ નભે છે.

(૫) શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોને નામે એણે પોષેલા વહેમો કહેવાતા ધાર્મિક કે ભૂતાદિકના વહેમો કરતાં ઓછા બળવાન નથી.

૬ જો સમાજવ્યવસ્થામાં એવા પુરુષાર્થ માટે યોગ્ય તક ન હોય તો તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા તેમના પુરુષાર્થને આડે માર્ગે લઈ જશે, અને સમાજનું નુકસાન કરશે.

૭ ઉદ્યોગ-ધંધા તથા સમાજસેવાનાં કેટલાંક કામોમાં અનેક પ્રકારનાં સાહસ તથા જોખમો ખેડવાં પડે એમ હોય છે. એ કામોની સિદ્ધિ શંકાસ્પદ હોય છે, અને એને લગતા પ્રયોગો માટે જાહેર સમિતિઓ કરતાં ખાનગી માણસો કે સંસ્થાઓ વધારે અનુકૂળ થાય એમ બને છે. સમાજરચના આને માટે અનુકૂળ હોવી જોઈએ.

૪ વેપાર

૧ વેપારનું યોગ્ય ક્ષેત્ર આવશ્યક મોટા ઉદ્યોગોને વિકસાવવાનું અને જરૂરના પદાર્થોને પ્રજામાં પહોંચાડવાનું છે; તેમાંથી અનાયાસે જે બચત રહે તેટલો નફો કહી શકાય.

૨ અનાયાસે બચત એટલે ઉદ્યોગ કે ધંધાને અંગે જે કાંઈ ખર્ચ આવે, તેને પદાર્થ ઉપર ફાળવતાં નુકસાનનો સંભવ કાઢી નાખવા માટે જે થોડી છૂટ (માર્જિન) રાખી હોય, તેનો ઉગારો. આવી બચત છૂટકપણે બહુ નજીવી હોય છતાં, ઉદ્યોગના મોટા પ્રમાણને લીધે એકંદરે મોટી રકમ થઈ જાય એવો સંભવ હોય છે.

૩ એ રીતે જે ધન વધે તેનો ઉપયોગ એ ઉદ્યોગમાં રોકાયેલા મજૂરવર્ગના કલ્યાણ માટે, અથવા એ કે બીજા ઉપયોગી ઉદ્યોગો વિકસાવવા માટે, કે સાર્વજનિક હિતનાં મોટાં કાર્યો ઉપાડવા માટે કરવો ઘટે.

૪ જો એવા ધનનો માલિક પોતાને એનો વાલી સમજે અને તેનો ઉપયોગ એ મુજબ કરવાનો ધર્મ સમજે તો એ ખાનગી મૂડીદાર છતાં પ્રજાનું હિત સાધે, અને ઈર્ષ્યાનું પાત્ર ન બને.

૫ પણ એ જો એમાંથી કેવળ સ્વાર્થ જ સાધે, અને ધનને વધાર્યા કરવાની જ દૃષ્ટિ રાખે, તો એ પોતાને તિરસ્કારપાત્ર બનાવી મૂકે, અને પરિણામે, શ્રીમંત-ગરીબ વચ્ચેનો ભેદભાવ વધારનારો અને કલહ ઉત્પન્ન કરાવનારો થાય.

૬ જો શ્રીમંત એવો વ્યવહાર રાખે કે એનાં વાડી-બંગલા, ઘરેણાં, ગાડી-ઘોડા, રાચરચીલું, વાસણ-કુસણ, જાજમો વગેરે પોતાના આશ્રિતોને તેમના કૌટુંબિક પ્રસંગોએ વાપરવા મળી શકે, અને આશ્રિતોને ઘેર આવતા પ્રસંગોને એનું મન પ્રફુલ્લિત થાય એવી રીતે પાર પાડવા એને શ્રીમંત પોતાનો કુળધર્મ સમજે; અને તે સાથે જો ગરીબોનું જીવન હાડમારી વિનાનું હોય, તો શ્રીમંત સોનાના વાસણમાં જમે તો યે ગરીબને એની અદેખાઈ નહિ આવે; ઊલટું પ્રજાનો મોટો ભાગ એને સાચવવાની જંજાળમાંથી મુક્ત રહેવાની જ ઇચ્છા કરશે.

૭ જ્યાં શ્રીમંતનો વ્યવહાર આવો હોય ત્યાં એ પોતાના ધનનો વાલી તરીકે ઉપયોગ કરે છે એમ ઘણે અંશે કહી શકાય. એમાં એમના ધનલોભનો સર્વથા અભાવ નથી, પણ પ્રજાનો દ્રોહ કર્યા વિના અને જરૂર પડે ત્યારે ઉપયોગી થઈ શકે એવો ધનસંગ્રહ છે.

૮ આવી સ્થિતિમાં, સામ્યવાદની કોઈ દલીલને વશ થઈને જ લોકો મૂડીવાળાઓનો નાશ કરવા તૈયાર નહિ થાય.

૯ આ ઉપરાંત, જો શ્રીમંત વળી પોતે સાદું અને સંયમી જીવન ગાળનારો હોય તો તો એ શ્રીમંત છતાં પ્રજાનો પૂજ્ય થઈ પડે.

૫ શરાફી

૧ ઓછે ભાજે પૈસા લઈને વધારે વ્યાજ ઉપજે એવી રીતે

૬ મજૂરના પ્રશ્નો

૧ જીવન વિષેનાં ખોટાં દૃષ્ટિબિંદુઓએ મજૂરોના પ્રશ્નને ગૂંચવી મૂક્યો છે.

૨ એ ખોટાં દૃષ્ટિબિંદુઓ નીચે મુજબ:—

(क) માણસ ફુરસદને જ ઇચ્છે છે, અને કામને વેઠ સમજે છે;

(ख) માણસના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે ફુરસદની જ જરૂર છે; શારીરિક શ્રમ એને વિરોધી છે;

(ग) ઓછામાં ઓછું કામ કરી વધારેમાં વધારે સુખ મેળવવું એ શ્રમવિભાગનું ધ્યેય છે;

(घ) માલિક અને મજૂરના સ્વાર્થ એકબીજાથી ઊલટા છે.

૩ ઉપલાં કારણોથી મજૂરોમાં નીચેના ખોટા આદર્શો પોષવાનો પ્રયત્ન થાય છે:—

(क) ખૂબ યાંત્રિક સુધારણા કરી, બે કે ચાર કલાકના શ્રમથી જીવનની જરૂરિયાતો નિર્માણ કરવી;

(ख) મૂડીદારનો નાશ કરવો.

૪ ઉપલા આદર્શો કદાચ સિદ્ધ થાય, પણ તેથી માનવજાતિ સુખી જ થશે એમ ખાતરી નથી.

૫ વાસ્તવિક રીતે, મજૂરોનાં, અથવા કહો કે કરોડોનાં, સુખો માટે નીચેની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ:—

(क) માણસને બાહ્ય સાધનો પર એટલો બધો અધીન ન કરી મૂકવો જોઈએ કે જેથી એની શ્રમ કરવાની સ્વાભાવિક શક્તિનો હ્રાસ થઈ જાય, અને એ શ્રમથી નિર્વાહ કરવાને નાલાયક બની જાય;

(ख) આથી, માણસની શારીરિક શ્રમ કરવાની શક્તિ વધવી જોઈએ, અને મજૂરીના કલાકો, મજૂરનાં ખાન-પાન, ઘરબાર વગેરેની સગવડો એની શક્તિ જાળવવા તથા વધારવાની દૃષ્ટિએ વિચારવાં જોઈએ;

(ग) અસંત ઝીણો શ્રમવિભાગ કરી મજૂરને જડ યંત્ર જેવો બનાવી દઈ ૨-૪ કલાકની નીરસ યાંત્રિક ક્રિયામાં એને જોડવો, અને પછી મોજ-મજાહ કે શોખની પ્રવૃત્તિઓ માટે એને છૂટો મૂકવો એથી માનવજાતિનું કલ્યાણ નહિ થાય; પણ એને કરવાનાં કર્મમાં જ એને આનંદ મળે, એ જ એના શોખની પ્રવૃત્તિ થાય, અને એમાં જ એ પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કરી શકે એવી રીતે ઉદ્યોગ-ધંધાઓની રચનાના માર્ગો શોધવા જોઈએ;

(घ) આનો અર્થ એ નથી, કે મનુષ્યને ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત બીજી પ્રવૃત્તિની જરૂર નથી, અને તે માટે ફુરસદની જરૂર નથી. દરેક માણસને એક બીજી નિર્દોષ શોખની ગૌણ પ્રવૃત્તિ હોવી ઈષ્ટ છે, અને તે માટે એને ફુરસદ પણ મળવી ઘટે છે; પણ એ ગૌણ સ્થાને જ રહેવી જોઈએ. માનવસમાજનો મોટો ભાગ ફુરસદનો સમય યોગ્ય રીતે ગાળી શકે એવી સંસ્કારિતા હજુ પ્રસરી નથી. આજ તો મોટો ભાગ વધારે પડતી ફુરસદનો સમય ઊંઘ, વ્યસન અને દોષમય ભોગોમાં ગાળે એવી ધાસ્તી છે.

(च) માણસને પોતાના ગુજારા માટે કઠણ શ્રમ કરવો પડે છે એ કુદરતનો કોપ નથી, પણ અનુગ્રહ છે. એવો શ્રમ કરવાની શક્તિ વધે એ ધ્યેય હોવું જોઈએ, એ ન કરવો પડે એ નહિ.

શ્રમવિભાગનું કે દેશાન્તરસહકારનું નામ આપવું, અથવા, લેંકેશાયર જેવા પરગણામાં લોઢાની અને કોલસાની ખાણો છે, તથા ત્યાં ભેજવાળી હવા છે—એટલા જ માટે કપડું ઉત્પન્ન કરવાની તેની જ નૈસર્ગિક અનુકૂળતા છે એમ કહેવું—એ શ્રમ-વિભાગ અને સહકારના તત્ત્વનો દુરુપયોગ છે.

૮ સ્વદેશી

૧ જ્યાં કાચો માલ થાય ત્યાં એને લગતા ઉદ્યોગો ચાલે એવી દરેક દેશની આર્થિક નીતિ હોવી જોઈએ. આર્થિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ આ જ 'સ્વદેશી ચળવળ'ને નામે ઓળખાય છે.

૨ કાચો માલ પરદેશ જાય અને ત્યાંથી પદાર્થોના રૂપમાં બની પાછો સ્વદેશ આવે, એવી પદ્ધતિ આર્થિક દૃષ્ટિએ લાભકારક જણાતી હોય, તો તેની પાછળ સ્વદેશમાં કે પરદેશમાં કાંઈક અન્યાય કે અધર્મ રહેલો હોવાનો, અથવા ગણતરીમાં ભૂલ હોવાનો ઘણો સંભવ છે.

૩ ઇંગ્લેંડ જેને 'ફ્રી ટ્રેડ' અથવા પ્રતિબંધ વિનાના વેપાર તરીકે ઓળખાવે છે, એ સાચું પૂછતાં, તેવો વેપાર નથી. કારણ કે એ પોતાના ઉદ્યોગોને ટકાવવા માટે અને બીજા દેશોના ઉદ્યોગોનો નાશ કરવા માટે જકાતોનો નહિ, પણ લશ્કરી બળનો અને રાજકીય સત્તા તથા કુટીલ નીતિનો ઉપયોગ કરે છે: સ્વદેશીની નીતિનું એ અધમ અને અન્યાયી સ્વરૂપ છે.

૪ આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વદેશી અને બહિષ્કાર વચ્ચે ભેદ નથી; જેના ઉપર કરોડોનું જીવન નભતું હોય, તેવી વસ્તુ પરદેશથી લાવવા દઈ શકાય જ નહિ, એટલે કે તેનો બહિષ્કાર હોય. એ બહિષ્કાર કોઈ અમુક દેશ સામે નહિ, પણ સર્વ પરદેશો સામે હોય, તેથી એ સ્વદેશી જ છે.

૫ અમુક દેશ સામે પોકારવામાં આવેલો બહિષ્કાર રાજકીય દૃષ્ટિએ હોય છે, તેથી તેનો વિચાર આ પ્રકરણમાં કરવાની જરૂર નથી.

૯ યાંત્રિક સાધનો

૧ ભારતીય અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ યાંત્રિક સાધનો અને તેમાં કરવાના સુધારાઓના બે વિભાગ પાડી શકાય: (૧) જે યંત્રો કે તેના સુધારા શ્રમ કરનાર માણસ કે પશુના સ્નાયુને કાંઈક ઓછો શ્રમ પડે અને થોડોક સમય બચાવે એ દૃષ્ટિને મુખ્યત્વે રાખીને યોજાયા હોય તે; જેમકે, ઘરેડી, ઘંટી, રેંટિયો, સાઇકલ, સીવવાનો સંચો, ફટકા શાળ, ગાડી વગેરે; તથા તેમાં ઘર્ષણાદિકના દોષો ઓછા કરવા માટે થતા સુધારા; જેવાકે, છરાલિંટીવાળી (Ball-bearing) ધરીઓ, પાકા રસ્તા, રેલના પાટા વગેરે. અને (૨) જે યંત્રો શ્રમ કરનાર મનુષ્ય કે પશુની અવેજી લેવા માટે, એટલે કે મજૂર કે પશુની સંખ્યા ઘટાડવા માટે, અથવા મજૂરનાં બુદ્ધિચાતુરી કે શરીરબળનો ઉપયોગ કરવાને બદલે તેનો કેવળ જીવતા યંત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે; જેમકે, આટો દળવાની મિલ, સૂતર તથા કાપડની મિલ, મોટર, આગગાડી ઇત્યાદિ માલનાં વાહનો, ટ્રૅક્ટર, પાણીના પંપ, સૂક્ષ્મ શ્રમવિભાગને પરિણામે થયેલાં યંત્રો વગેરે.

૨ પહેલા પ્રકારનાં યાંત્રિક સાધનો અને તેમાં થતા સુધારા સામાન્યપણે ઇષ્ટ છે. એને લીધે પણ મજૂર કે પશુની સંખ્યા ઘટે એવું બને, પણ તે ઓછામાં ઓછું હશે.

૩ બીજા પ્રકારનાં યાંત્રિક સાધનો તથા સુધારાનો ઉપયોગ કરવામાં વિવેક અને કાળજી રાખવાં જોઈએ. એટલે કે એવાં સાધનો અને સુધારાનો કોણે કેટલે અંશે ઉપયોગ કરવો તે

પર, જેમ શસ્ત્રો, દારૂગોળા વગેરે બનાવવા તથા વાપરવા પર હોય છે તેમ, પ્રજાકીય સરકારનો અંકુશ હોવો જોઈએ.

૪ બીજા પ્રકારનાં યંત્રોનો વપરાશ કેવી પરિસ્થિતિમાં દોષરૂપ ન લેખાય તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે આપ્યાં છે:—

(૧) જ્યાં કામ ઘણું અને કરનારા થોડા હોય, અને વધારે કરનારા મેળવી કે રાખી શકાય એમ ન હોય—જેમકે, આગબોટ ઉપર;

(૨) જ્યાં, આકસ્મિક અડચણને લીધે અથવા બીજાં કારણસર કામનો પ્રકાર જ એવો હોય કે તે ઝપાટાબંધ ઉકેલવાની જરૂર હોય અને યાંત્રિક સાધનોને બદલે વધારે માણસો ભેગા કરવાથી અવ્યવસ્થા, ઢીલ અને જોખમો વધવાનો સંભવ હોય; જેમકે, આગ હોલવવા, દુકાળ કે એવા કુદરતી કોપમાંથી લોકોને બચાવવા અથવા અનાજ વગેરેની મદદ મોકલવા;

(૩) જે યંત્રો અને તેના સુધારા સહયોગી ધંધો આપી શકે એવા હોય, અથવા સહયોગી ધંધાને વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂકનારાં હોય, છતાં એનું સહયોગીપણું નાશ કરનારાં ન હોય; જેમકે, વધારે કામ આપનારો રેંટિયો, દોરી વણવાનું ચક્ર, ઇત્યાદિ;

(૪) પહેલા પ્રકારનાં યંત્રો બનાવવાનાં યંત્રો, ઓજારો વગેરે બનાવવા, અને તેમાં, ખાસ કરીને, જ્યાં એક જ માપ અને પદ્ધતિનાં યંત્રો કે ભાગો બનાવવાનું મહત્ત્વ હોય ત્યાં;

(૫) જ્યાં અત્યંત ચોક્કસ કામ આપે એવાં નાજુક સાધનોની જરૂર હોય ત્યાં; જેમકે, ઘડિયાળ, ટાઇપરાઇટર, પ્રયોગશાળાનાં સાધનો વગેરેની બનાવટમાં;

(૬) જે ઉદ્યોગોમાં ક્યારેય પ્રજાનો મોટો ભાગ રોકાઇ શકે એમ ન હોય, પણ જેનો ખપ સાર્વજનિક હોય એવા પદાર્થોની બનાવટમાં; જેમકે, નળના પાઇપ, ચકલીઓ, કાચનાં ઘરગતુ વાસણો, વગેરે;

(૭) ખાનગી સાહસથી નહિ, પણ રાજ્ય તરફથી અથવા તેના અંકુશ નીચે ચલાવવાના ઉદ્યોગોમાં—જેમકે, આગગાડી, આગબોટ, મહત્ત્વની ખાણો, ઘાસલેટના કૂવા વગેરેમાં.

૫ જેટલે અંશે બીજા પ્રકારનાં યાંત્રિક સાધનોવાળા ઉદ્યોગો આવશ્યક મનાયાં હોય, તેટલે અંશે તેને લગતાં કારખાનાં પણ આવશ્યક ગણાય; જેમકે, લોખંડ, ઓજારો, સાંચાકામ, કાચ, વીજળી વગેરેનાં, તથા તેને લગતાં સાધનો બનાવવાનાં કારખાનાં.

ખંડ ૭ મો : ઉદ્યોગ

૧ ખેતી

૧ ખેતી એ હિંદુસ્તાનનો પ્રાણરૂપ ધંધો છે. ભયંકર લૂંટની રેલ ચાલી રહેલી હોવા છતાં હિંદુસ્તાન હજુ સુધી જીવતું રહ્યું છે, તેનું કારણ એ ખોરાકની બાબતમાં હજુ પરાવલંબી બન્યું નથી એ છે. પણ એ સ્વાવલંબન પણ જોખમમાં નથી એમ કહી શકાય નહિ.

૨ હિંદુસ્તાનની આર્થિક અને રાજકીય નીતિ એ ખેતીના ધંધાનો નાશ કરી રહી છે. એને પરિણામે ખેતી આજે કમાણીનો ધંધો રહી નથી.

૩ બ્રિટિશ રાજતંત્રમાં મહેસૂલની ઉઘરાણી જમીન પર પહેલો બોજો છે, એમ કાયદાથી ઠરાવવામાં આવ્યું છે. સ્વરાજ્યમાં એથી ઊલટું હોવું જોઈએ. એટલે કે ખેતીની આબાદી એ રાજ્ય પર પહેલો બોજો હોવો જોઈએ, અને મહેસૂલ વગેરે

સર્વે કરો ખેતીને નુકસાન ન થાય એ રીતે નંખાતા અને વસુલ થતા હોવા જોઈએ.

૪ સ્વરાજની આર્થિક નીતિ દેશને આવશ્યક હોય એટલો ધાન્યનો સંગ્રહ રહે એ રીતે રચાવી જોઈએ.

૫ હિંદુસ્તાનમાં ફળ ઝાડોની પેદાશ પર જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. સ્વરાજમાં એ વિષય પર ખાસ લક્ષ અપાવું જોઈએ.

૬ ખેતીની આબાદી માટે ગોચરોની સગવડ પણ આવશ્યક છે. પ્રજાને ઢોર રાખવાં પાલવે એ રીતે ખેતીની તથા જંગલ ખાતાની નીતિ હોવી જોઈએ, અને ઢોરના ખોરાક માટે ખાસ પ્રકારની ખેતી પણ થવી જોઈએ.

૨ સહયોગી ઉદ્યોગો

૧ હિંદુસ્તાનમાં ખેતી ઘણાંક કુદરતી જોખમોને અધીન છે. એને પહોંચી વળવાને ઉપાયો યોજવામાં આવે તોયે ઘણે અંશે એ સ્થિતિ રહેવાની જ. વળી, એ બારે માસનો ધંધો બની શકતી નથી. મોસમ દરમ્યાન પણ એની પર એક સરખો શ્રમ કરવો પડતો નથી. છૂટક છૂટક દિવસોએ એમાં ઘણા કામ કરનારાની જરૂર પડે છે, અને વચલા કાળમાં માલિક અને તેના ઘરના માણસો પણ નવરા રહે છે. આથી, હિંદુસ્તાનમાં ખેતી અને ઉદ્યોગને એક બીજાથી સાવ અલગ પાડી શકાય નહિ; પણ ખેતીની સાથે કોઈક પણ બીજો સહયોગી ઉદ્યોગ હોવો જ જોઈએ.

કે તે ઉપરાંત તેને પણ સ્થાન હોય; સ્થાનિક રાજતંત્ર કે પ્રજાતંત્રની તે પર લક્ષ આપી તેને ખીલવવાની ફરજ છે.

૩ વિશેષ ઉદ્યોગો

૧ સમાજનો નિર્વાહ અને તેની સમૃદ્ધિ તથા ઉન્નતિ સારી રીતે થાય, તે માટે ખેતી કે વસ્ત્રના ઉદ્યોગ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગોની જરૂર પડે છે. જેમકે ધાતુઓ, કોલસો, ઘાસતેલ વગેરે ખાણો અને ખનીજ પદાર્થોને લગતા, મીઠું, માછલાં વગેરે દરિયાઈ પદાર્થોને લગતા, લાકડું, લાખ, રબ્બર, ઓસડો વગેરે જંગલના પદાર્થોને લગતા.

૨ ખેતી અને વસ્ત્રના જેટલા આ ધંધા જીવનનિર્વાહ માટે અનિવાર્ય ન હોય, તો યે આજના સામાજિક જીવનમાં એ ઉપેક્ષા ન કરી શકાય એવા ઉદ્યોગો છે.

૩ એ ઉદ્યોગોમાં પ્રજાનો મોટો ભાગ રોકાતો નથી, છતાં એમાંથી નિર્માણ થતા પદાર્થોની દરેકને જરૂર પડે છે; એટલે એના ઉપભોગ પરત્વે એ ઉદ્યોગોમાં સમસ્ત પ્રજાનો સ્વાર્થ છે.

૪ એ ઉદ્યોગો આખા દેશમાં નથી ચાલતા, પણ સ્થાનિક જ રહે છે.

૫ તેમાંથી, માછલાં પકડવાના અને મીઠું પકવવાના ધંધા ખેતી અને રેંટિયાની હારના છે. તેની બાબતમાં આર્થિક નીતિ જેવી ખેતી કે રેંટિયા વિષે હોય તેવી જ હોવી જોઈએ. જેમ સૂતર કાંતવાનો દરેક ખેડૂતનો હક ગણાય, તેમ મીઠું પકવવાનો દરેક દરિયાઈ પરજનો હક સમજવો જોઈએ.

૬ ઉપરના બીજા ધંધાઓ, ઘણુંખરું, મોટી મૂડી, વિશેષ પ્રકારની આવડત, કુશળ વ્યવસ્થા, વિશાળ સ્વરૂપ, વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે. એવા ધંધાઓ ખાનગી સાહસથી થાય કે

સીધી દેખરેખ નીચે થાય, એના ઉપર રાજ્યનો નીચે મુજબ અંકુશ હોવો જોઈએ:

(૧) એમાંથી બનતા સાર્વજનિક વપરાશના પદાર્થોનો ઉપભોગ સસ્તામાં સસ્તી કિંમતે પ્રજાને મળવો જોઈએ;

(૨) એ પદાર્થો સારામાં સારી બનાવટના અને ટકાઉ થવા જોઈએ;

(૩) ખાનગી સાહસથી એ ધંધા ચાલતા હોય તો એના નફા અને કિંમત ઉપર રાજ્યનો અંકુશ હોવો જોઈએ;

(૪) એમાં રોકાતા મજૂરોની સુખાકારીની રાજ્યે ખાસ ચિંતા રાખવી જોઈએ;

(૫) એ પૈકી જે ઉદ્યોગો નાના પાયા પર અને થોડી મૂડીથી તથા ગૃહઉદ્યોગ તરીકે ચાલી શકે એમ હોય, તેમને વિશાળ ઉદ્યોગનું સ્વરૂપ આપવાની બાબતમાં એવી મર્યાદા મુકાવી જોઈએ કે એને લગતા વિશાળ કારખાના તેના ગૃહ ઉદ્યોગનો નાશ કરનારા ન થાય, તથા ગૃહઉદ્યોગમાં થઈ શકે એવી જાતના પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવાની વિશાળ કારખાનાને મનાઈ હોવી જોઈએ.

૭ કાપડનાં કારખાનાં પણ, ચાલુ રહે ત્યાં સુધી, ઉપરના નિયમનને વશ હોય.

૪ હાનિકર ઉદ્યોગો

૧ પ્રજાની નીતિ અને આરોગ્યનો નાશ કરવાવાળા ઉદ્યોગો—જેવા કે, દારૂ, તાડી, અફીણ, ભાંગ, ગાંજો, તંબાકુ, દારૂગોળા, શસ્ત્રો વગેરેને લગતા—રાજ્યે ખાનગી રીતે ન ચાલવા દેવા જોઈએ; અથવા સખ્ત અંકુશ તળે જ ચાલવા દેવા જોઈએ.

૩ આ કારણથી, પ્રજાનાં મનોરંજન વગેરે માટે આવી કળાઓનાં પ્રદર્શન કે જલસા પ્રજાએ પોતાના ઉત્સાહથી જ બિનધંધાદારી મંડળો રચી ગોઠવવાં જોઇએ.

૪ આવી કળાઓનો શોખ અમર્યાદ, અનીતિ તરફ વાળનારો, કે હાનિકર ન થાય, તે માટે તેવાં પ્રદર્શનો અને જલસાઓ ઉપર અંકુશ અને દેખરેખ હોવાં જોઈએ.

૫ ઉપર સામાન્ય વલણ બતાવ્યું. છતાં, આવી કળાઓમાંથી નિર્વાહ પ્રાપ્ત કરવાની મનાઈ કરવી વહેવારુ રીતે શક્ય અને હિતકર ન થાય એવો યે સંભવ છે. આથી, પોતાની શક્તિ હોય ત્યાં ગ્રામ પંચાયતોએ આવી કળાઓનો નિર્દોષ, જ્ઞાનપ્રદ અને સદ્‌ભાવ-પોષક ઉપભોગ પ્રજાને મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી, અને તે માટે પાછલા પ્રકરણમાં ઉપયોગી ધંધાઓ વિષે સૂચવ્યું તે મુજબ --સમૃદ્ધિની મર્યાદામાં રહી તેવા ધંધા કરનારાઓને નિશ્ચિત નિર્વાહ બાંધી આપવો, અને એ પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના ચારિત્રવાળા માણસો મેળવવા--એ તેમની એક ફરજ હોવી જોઈએ.

૬ જે સ્વતંત્રપણે એવા ધંધાઓ કરવા ઇચ્છે તેમના પર નીતિનું નિયમન હોય, અને તે ઉપર પરવાના, ખાસ કર વગેરેની ફરજ પણ હોઈ શકે.

૭ આવી કળાઓનાં યોગ્ય પોષણ અને વૃદ્ધિ માટે રાજ્ય તરફથી, અનુકૂળતાએ, ખાસ લાયકાત ધરાવનારા માણસોને ઉત્તેજન મળે, તેમાં જો તારતમ્યનો ભંગ ન થાય તો એમ કરવું યોગ્ય ગણાય.

૮ દરેક કારીગર પોતાના ધંધામાં કળાવૃત્તિ દર્શાવે તે ઉત્તેજન પાત્ર ગણાય, અને તેવી રીતે કળાને પોષવા રાજ્યે પ્રથમ લક્ષ આપવું ઘટે.

ખંડ ૮ મો : ગોપાલન

૧ ધાર્મિક દૃષ્ટિ

૧ હિંદુધર્મમાં ગોપાલનને ધાર્મિક મહત્ત્વ આપવામાં આવેલ છે, અને ગોવધને મહાપાપ ગણવામાં આવ્યું છે, તથા રાજાઓ અને વેપારીઓના ઉપર ગોરક્ષાની ખાસ ફરજ નાંખવામાં આવી છે. આને લીધે એ કાર્ય નિમિત્તે લાખો રૂપિયાનો ધર્માદો આપવામાં આવે છે, છતાં યોગ્ય દૃષ્ટિને અભાવે દુનિયાના ગોભક્ષક દેશો કરતાં યે હિંદુસ્તાનમાં ઢોરોની હાલત વધારે દયાજનક છે.

૨ ગોપાલનને અંગે ધાર્મિક દૃષ્ટિમાં નીચે મુજબ વિકાસ થવાની જરૂર છે:

(૧) અપંગ અને નબળાં ઢોરોનું પાલન કરવું એટલું જ ગોપાલનનું ક્ષેત્ર નથી. પણ ગાય અને બળદની સુધારી ગાયને વધુ સત્ત્વવાળું પુષ્કળ દૂધ દે ।

૩ આ કારણથી, પ્રજાનાં મનોરંજન વગેરે માટે આવી કળાઓનાં પ્રદર્શન કે જલસા પ્રજાએ પોતાના ઉત્સાહથી જ બિનધંધાદારી મંડળો રચી ગોઠવવાં જોઇએ.

૪ આવી કળાઓનો શોખ અમર્યાદ, અનીતિ તરફ વાળનારો, કે હાનિકર ન થાય, તે માટે તેવાં પ્રદર્શનો અને જલસાઓ ઉપર અંકુશ અને દેખરેખ હોવાં જોઈએ.

૫ ઉપર સામાન્ય વલણ બતાવ્યું. છતાં, આવી કળાઓમાંથી નિર્વાહ પ્રાપ્ત કરવાની મનાઈ કરવી વહેવારુ રીતે શક્ય અને હિતકર ન થાય એવો યે સંભવ છે. આથી, પોતાની શક્તિ હોય ત્યાં ગ્રામ પંચાયતોએ આવી કળાઓનો નિર્દોષ, જ્ઞાનપ્રદ અને સદ્ભાવ-પોષક ઉપભોગ પ્રજાને મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી, અને તે માટે પાછલા પ્રકરણમાં ઉપયોગી ધંધાઓ વિષે સૂચવ્યું તે મુજબ —સમૃદ્ધિની મર્યાદામાં રહી તેવા ધંધા કરનારાઓને નિશ્ચિત નિર્વાહ બાંધી આપવો, અને એ પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના ચારિત્રવાળા માણસો મેળવવા—એ તેમની એક ફરજ હોવી જોઈએ.

૬ જે સ્વતંત્રપણે એવા ધંધાઓ કરવા ઇચ્છે તેમના પર નીતિનું નિયમન હોય, અને તે ઉપર પરવાના, ખાસ કર વગેરેની ફરજ પણ હોઈ શકે.

૭ આવી કળાઓનાં યોગ્ય પોષણ અને વૃદ્ધિ માટે રાજ્ય તરફથી, અનુકૂળતાએ, ખાસ લાયકાત ધરાવનારા માણસોને ઉત્તેજન મળે, તેમાં જો તારતમ્યનો ભંગ ન થાય તો એમ કરવું યોગ્ય ગણાય.

૮ દરેક કારીગર પોતાના ધંધામાં કળાવૃત્તિ દર્શાવે તે ઉત્તેજનપાત્ર ગણાય, અને તેવી રીતે કળાને પોષવા રાજ્યે પ્રથમ લક્ષ આપવું ઘટે.

તથા બળદની જાત સુધારવી એ પણ ગોપાલન ધર્મનો ભાગ છે.

(૨) આથી, પાંજરાપોળો લોકોને ગોપાલનનો પદાર્થપાઠ આપે એવી આદર્શ ગોશાળાઓ હોવી જોઈએ. એની કોઢો, એનાં ઘાસ, દાણો વગેરે આપવાની પદ્ધતિ, પરિણામોની નોંધ વગેરેમાં શાસ્ત્રીય ચોકસાઈ અને અભ્યાસ દેખાવાં જોઈએ.

(૩) ઢોરની ઓલાદ સુધારવા માટે ગામની પ્રજાને લાભ મળે એવી રીતે સારા આખલાનું પાલન પાંજરાપોળો તરફથી થવું જોઈએ.

(૪) પાંજરાપોળોમાં ચર્માલય વિભાગ પણ હોવો જોઈએ, અને મુએલાં ઢોરોનાં ચામડાંનો ઉદ્યોગ કરવો એ પ્રત્યે ઘૃણાદૃષ્ટિ રાખવાને બદલે કર્તવ્યદૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. મુએલાં ઢોરોનાં ચામડાંનો ઉપયોગ ન થવા દેનાર માલિક ઢોરોની કતલને ઉત્તેજન આપે છે એ સમજાવું જોઈએ, અને તેથી, જીવદયાધર્મીએ મુએલાં ઢોરનાં ચામડાંનો જ ઉપયોગ કરવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

(૫) જીવતાં ઢોર કરતાં કતલ કરેલું ઢોર વધારે કિંમતી ગણાય એ સ્થિતિ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ભયાનક છે એમ વિચારી જીવતાં ઢોરનું આર્થિક મહત્ત્વ વધારવા પ્રયત્ન કરવો એ ધાર્મિક ફરજ લાગવી જોઈએ.

(૬) બળદને ખસી કરવી અનિવાર્ય છે એ સમજી લઈ તેની દુઃખરહિત શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ જાણીને, તેની યોજના પાંજરાપોળોમાં કરવી જોઈએ.

(૭) જ્યારે પ્રાણીને એવા પ્રકારનું કષ્ટ થતું હોય કે એને અપંગ થઈને યે બચવાની આશા ન હોય અને માત્ર

૪ એ જ પ્રમાણે, વિવેકથી વિચારતાં રખડતાં કૂતરાંને ખવાડવાનો ધર્મ ભૂલભર્યો છે. કૂતરાને ચાહનાર માણસે રીતસર તેને પાળી તેની બધી જાતની કાળજી લેવી જોઈએ, પણ રસ્તા પર રખડતાં કૂતરાંને ખવાડી એમને રસ્તામાં વધવા દેવામાં એમની રિબામણ અને જાતીય અધોગતિ થાય છે, બીજી પ્રજાને અગવડ થાય છે, અને હડકવાનો ભય વધે છે.

૫ વાંદરાં, કબુતર, કીડી વગેરે જીવોને ખવાડવાનો ધર્મ તો એથીયે વિશેષ ભૂલભરેલો છે. જે પ્રાણીઓનું જીવન મનુષ્ય ઉપર અવલંબિત નથી અને જેમનો મનુષ્યને ઉપયોગ નથી તેમને પોષવામાં અવિચારીપણું અને છેવટે, પોતાની મુશ્કેલીઓ વધારનારું અને તે પ્રાણીઓની હિંસા કરાવનારું થાય છે.

૬ જેઓ જૈન કે વૈષ્ણવોની પ્રાણી પ્રત્યેની અહિંસાધર્મની દૃષ્ટિ માનતા નથી તેમને હાથે, ઉપલા ઉપદ્રવોને લીધે, તેવા પ્રાણીઓનો વારંવાર વધ થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. આવા પ્રાણીવધ માટે એમને ખવાડવાનો ધર્મ સમજનાર વર્ગ જ ઘણે અંશે જવાબદાર હોવાથી, તેવે પ્રસંગે તેમનો રોષ અસ્થાને છે.

૩ પ્રાણીઓ પ્રત્યે ક્રૂરતા

૧ પ્રાણીનો એક ઘાથી વધ કરી નાંખવા કરતાં તેના પ્રત્યે ક્રૂર વર્તન રાખવામાં ઓછી હિંસા નથી. એવી હિંસા હિંદુઓમાંયે સારી પેઠે થાય છે.

૨ ડુંભારવાની ક્રિયા કરવી, પરોણો મારવો, હદ કરતાં વધારે ભાર મૂકવો, પૂરો ખોરાક ન આપવો, પૂંછડાં આમળવાં, ખોરાક માટે રખડતાં મૂકી દેવાં, ઈજા પામેલાં અંગોની માવજત ન

કરવી, કામને માટે નાલાયક થાય ત્યારે તેમને હાંકી મૂકવાં, કસાઈવાડાને ખરચી કરવી વગેરે રીતો અમાનુષી અને ક્રૂર છે.

૩ એને પરિણામે હિંદુસ્તાનનાં ગાય, બળદ, ભેંસ, ઘોડા, ગધેડાં, કૂતરાં, બિલાડાં વગેરે સર્વે પ્રાણીઓ કંપારી છૂટે તેવી સ્થિતિમાં જીવે છે.

૪ ગોવધ

૧ હિંદુઓની ધાર્મિક દૃષ્ટિના સંતોષાર્થે જ નહિ, પણ હિંદુસ્તાનની આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ ગોવધની મનાઈ હોવી જોઈએ.

૨ પણ, એવું ન થાય ત્યાં સુધી હિંદુઓએ ધીરજ રાખી સમજાવટ અને સેવાથી એ વધ અટકાવવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

૩ ગોવધ અટકાવવા મનુષ્ય (મુસલમાન) વધ કરવો એ અધર્મ છે.

૪ ગાયની કુરબાની ફરજિયાત નથી એમ સમજી લઈ મુસલમાનોએ ગાયની કુરબાની બંધ કરવી એ પરમ સત્કૃત્ય ગણાય. એનાથી ઊતરતું કૃત્ય, એવો વધ હિંદુઓની લાગણી ન દુઃખાય એવી ખાનગી રીતે કરવો એ ગણાય.

૫ હિંદુઓની લાગણી દુભાય એમ જાહેર રીતે ગોવધ કરનાર કે ગાયનું સરઘસ કાઢનાર ધર્મકર્મ કરતો નથી; એવાં આચરણની મનાઈ થવી જોઈએ.

૬ તહેવારને દિવસે કુરબાની કરનાર મુસલમાન કરતાં ખાવા માટે રોજ ગાયની કતલ કરાવનાર ઇંગ્રેજી રાજ્ય હિંદુઓનો તેમજ હિંદુસ્તાનનો વધારે દ્રોહ કરે છે.

ખંડ ૯ મો : ખાદી

૧ રેંટિયાના ગુણો*

(अ) સહયોગી ઉદ્યોગ તરીકે રેંટિયામાં જે ગુણો છે તે બીજા એકે ઉદ્યોગમાં નથી. સંક્ષેપમાં તેને આમ ગણાવાય:

૧ એ સુસાધ્ય છે, તત્કાલ સાધ્ય છે;

કારણ:—

(क) એમાં કાંઈ મોટાં હથિયાર—ઓજાર જોઈતાં નથી. રેંટિયો ઘરનું અને ઓજાર પણ ઘરગથુ;

(ख) એમાં ન જોઈએ ભારે બુદ્ધિ કે કુશળતા. અભણ, અપટ ખેડૂત પણ એ સહેજે કરી શકે એમ છે;

(ग) એમાં ન જોઈએ ભારે મહેનત: સ્ત્રીઓ કાંતે, બાળકો કાંતે, ઘરડાં કાંતે, માંદા યે કાંતે; અને

(घ) એ તો નીવડેલ છે.

* ૩૧મી ઑક્ટોબર ૧૯૨૯ના 'નવજીવન'નો લેખ શ્રી ગ્રેગ કૃત 'ખાદીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર'ની પૂરવણીમાં આપેલો છે, તેમાંથી.

(આ) આ ઉપરાંત જ્યાં રેંટિયો પાછો દાખલ થયો છે, ત્યાં તેણે કરેલા અવાન્તર ફાયદાઓ પણ તેના ગુણોમાં ગણાવી શકાય. એ ફાયદા નીચે મુજબઃ

૧૧ "રેંટિયાએ કેટલાંયે જીવનમાં જીવનપલટો અને હૃદયપલટો કર્યો છે."

૧૨ "રેંટિયાને પરિણામે દારૂની બદી જવા લાગી છે અને ખેડૂત કરજમાંથી મુક્ત થવા લાગ્યા છે."

૧૩ દુષ્કાળમાં સંકટ નિવારણના કામમાં રેંટિયો સફળ નીવડ્યો છે.

૨ રેંટિયા વિષે ખોટા ખ્યાલો

૧ "રેંટિયાને વિષે અનેક ટીકા થાય છે, તેના મૂળમાં રેંટિયા વિષેના અનેક ખોટા ખ્યાલો છે." નીચેના ઉત્તરો પરથી એ ખોટા ખ્યાલો કયા તે સમજાશે.

૨ "રેંટિયો મિલોનો હરીફ નથી. મિલોનું સ્થાન રેંટિયો લઈ લે એવી કલ્પના નથી."

૩ રેંટિયો કોઈ પણ મુખ્ય ધંધાનું સ્થાન લેવા કલ્પાયો નથી. "જે સશક્ત માણસને પોતાની પૂરી શક્તિ અને પૂરા સમયના ઉપયોગ પૂરતું કામ મળી રહે છે તેને તે કામ કરતો અટકાવવાનો રેંટિયાનો ઉદ્દેશ નથી." આથી, એની કમાણીને બીજા ધંધાઓની કમાણી સાથે સરખાવવામાં ભારે ભૂલ થાય છે.

૪ "રેંટિયામાંથી પેટ ભરો..., બીજા ધંધા છોડી રેંટિયો ચલાવો, એમ કોઈ કહેતું નથી."

૫ "રેંટિયો સરવાળે દેશનું ધન અવશ્ય વધારે છે, પણ રેંટિયાથી કોઈ ધનાઢ્ય થવાની આશા રાખે તો તે ખત્તા ખાશે."

૬ "હિંદુસ્તાનના ખેડૂત વર્ગનો ખેતીમાંથી બચતો છ મહિના જેટલો સમય આજે નિરર્થક જાય છે અને પરિણામે બેકારીનો તથા દારિદ્રયનો મોટો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. તે પ્રશ્નનો તાત્કાલિક વ્યવહારુ અને કાયમનો ઇલાજ રેંટિયો છે એટલો અવશ્ય રેંટિયાવાદીનો દાવો છે."

૭ "રેંટિયામાંથી આવક ભલેને ફૂટી બદામ જેટલી હોય, પણ ખેડૂતનો વર્ગનો અર્ધો જેટલો વખત નકામો જાય છે, અને તેમાં ફૂટી બદામની પણ કમાણી નથી થતી, તથા તેને બેકારીનો રોગ લાગૂ પડે છે—આ બંને વસ્તુ ન હોત તો રેંટિયાનું હિંદુસ્તાનના અર્થશાસ્ત્રમાં સ્થાન ન હોત."

૩ ખાદી અને મિલકાપડ

૧ ખાદી અને મિલ વચ્ચે હરીફાઈ થવા દેવી ન જોઈએ, અને ચોખ્ખી ગણતરીએ છે પણ નહિ.

૨ રેંટિયો એ કરોડોનો ગૃહઉદ્યોગ છે, અને જીવનનો આધાર છે. એનો નાશ થાય એવી રીતે જો મિલનો ઉદ્યોગ ચાલે અને ચલાવવા દેવામાં આવે, તો તે ચલાવનાર અને ચાલવા દેનાર પ્રજાહિતનો વિચાર નથી કરતા.

૩ આથી, જો મિલો રહે તો તેનું ક્ષેત્ર રેંટિયાના ક્ષેત્રની બહાર રહેવું જોઈએ. એટલે કે, કરોડો જે જાતનું સૂતર કાંતી અને વણી શકે છે, તેવું સૂતર તથા કાપડ કાઢવાની મિલોને મનાઈ હોવી જોઈએ.

૪ વ્યક્તિગત નહિ પણ રાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો કોઈ વસ્તુની પડતર કિંમત શોધવામાં એમાં વપરાયેલાં માલ, મૂડી અને મજૂરીના માત્ર બનાવનારને પડેલા

વિચાર કરવો ન જોઈએ. પણ, એ રીતે એ વસ્તુ બનાવવાથી જો બેકારોની સંખ્યા નિર્માણ થતી હોય, તો તે બેકારોને નભાવવાનો ખર્ચ પ્રજાને માથે પડતો હોવાથી, તે ખર્ચ પણ એ વસ્તુ પર પડેલો સમજવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં ખાદી કરતાં મિલ દેશને મોંઘી પડે છે, એ જણાઈ આવશે.*

૫ આમ પ્રજાનું હિત જોનારું રાજતંત્ર હોય તો બેકારી ટાળવાનો પાકો બંદોબસ્ત કર્યા વિના મિલ ખાદી સાથે હરીફાઈ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા ચાલવા દે જ નહિ.

૬ એવા તંત્રને અભાવે પ્રજાએ ગરીબો પ્રત્યેની લાગણીથી પ્રેરાઈ મિલનો એવો ધંધો અટકાવવો જોઈએ.

* આ વિચારને સમજવામાં મિ. ગ્રેગના પુસ્તકમાંથી તારવેલી નીચેની ગણતરીઓ ઉપયોગી થશે. હાથકંતામણ તથા હાથવણાટમાં માણસ દીઠ જેટલું સૂતર તથા કાપડ પેદા થાય છે, તે કરતાં મિલમાં માણસ દીઠ (ઈ. સ ૧૯૨૬ની ગણતરીએ) દર કલાકે ૨૦૩ થી ૨૩૬ ગણું વધારે અને વણાટ ૨૦ ગણું વધારે થાય છે. એટલે કે બન્ને સરખા કલાક મજૂરી કરે તો સૂતરની મિલનો મજૂર ૨૦૦ ઉપરાંત કાંતનારાને, અને મિલવણકર ૨૦ હાથવણકરોને બેકાર કરે છે. આવા બેકારોનો પોણો ભાગ કે સમય બીજા ધંધાઓમાં જાય છે, એવી ઉદાર ગણતરીએ પણ ૨૬૭$\frac{1}{2}$ લાખ માણસોની ત્રણ આના લેખે રોજ જેટલું બેકારીનું નુકસાન થાય છે. એમને નભાવવાનો ખર્ચ વિદેશી તેમજ સ્વદેશી મિલના કાપડ ઉપર ચડાવીએ તો વાર દીઠ ૦-૧-૯ અને માત્ર વિદેશી કાપડ ઉપર ચડાવીએ તો વાર દીઠ ૦-૬-૨ જેટલી એ કાપડની કિંમત વધી જાય. ઈ. સ. ૧૯૨૬ ની ગણતરીએ પણ ખાદી અને મિલકાપડ વચ્ચે બે આનાનો જ તફાવત હતો. આજે તો એથી ઓછો છે. પ્રજાકીય સરકાર હોય તો આ બેકારોનો નિર્વાહખર્ચ કાપડની મિલો પાસેથી પ્રત્યક્ષ કર રૂપે લેવામાં આવે. અને, તો પછી, મિલકાપડ સસ્તું નથી એમ ખુલ્લું જણાઈ આવે. આજે એ ખર્ચ પ્રજા પરોક્ષ રીતે આપે છે, અને તેથી કાપડની બજારકિંમતમાં એ દેખાતું નથી. વધુ વિગતવાર ચર્ચા માટે વાચકે શ્રી. ગ્રેગના પુસ્તકને જોવું. કિ. ઘ. મ.

(અને) દહાડે દહાડે મિલો જ વધારે વણાટકામ કરતી થતી જાય છે. ...(અને) આ હરીફાઈ વધારે કડવી અને ઘાતક થતી જવાની."

એથી ઊલટું, "હાથસાળ અને રેંટિયો બન્ને જોડિયાં ભાઈ-બહેન છે. બન્ને એક બીજા વિના નભી ન શકે."

"દરેક ઘરમાં એક રેંટિયો અને નાની વસ્તીના દરેક ગામમાં એક સાળ એ આવતા યુગના વિધાનનો મંત્ર છે."

૫ ખાદી ઉત્પત્તિની ક્રિયાઓ

૧ ખાદી ઉત્પત્તિને લગતી લોઢામણથી માંડી વણાટ સુધીની સર્વે ક્રિયાઓ ગૃહઉદ્યોગથી જ થવી ઘટે છે. જો એને લગતી કોઈપણ ક્રિયામાં કારખાનાં પર આધાર રાખવાનો જ રહે તો એ ક્યારે ય પણ ખાદીના ઉદ્દેશને જોખમમાં મૂકી દે એવો સંભવ છે.

૨ આથી, હાથચરખો અને પિંજણ એ રેંટિયાનાં આનુષંગિક અંગો સમજવાં જોઈએ.

૩ ચરખો, પિંજણ, રેંટિયો તથા સાળમાં જે કાંઈ સુધારા કરવામાં આવે તે એનો ગૃહઉદ્યોગ તરીકે નાશ ન થાય તેવી મર્યાદામાં રહેવા જોઈએ.

૪ ખાદી સુધારવા માટે કપાસ ભેગો કરવાથી માંડી વણાટ સુધીની સર્વે ક્રિયાઓનો તેમજ યંત્રોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરી બધામાં સુધારા કરવાની જરૂર છે.

૫ એ માટે જેની પાસે કપાસની ખેતી છે, તેણે પોતાના વપરાશ માટે પોતાનો જ કપાસ સંઘરવો એ પહેલું પગથિયું છે. એમ કરનાર ખેડૂત સારું બી મેળવવા કાળજી રાખશે, અને કપાસને ઝાડ પરથી એવી રીતે વીણી લેશે કે જેથી એમાં કચરો આવે જ નહિ. ખેડૂત એ જાતે જ કરતો થઈ જશે, પણ એનું મહત્ત્વ

એને સમજાવવાની તથા માર્ગદર્શન કરાવવાની અને સૂચનાઓની જરૂર છે.

હાથચરખામાં લોઢેલા કપાસના બીને ઈજા પહોંચતી નથી, તથા રૂના તાંતણાની મજબૂતી ઓછી થતી નથી. તાજું લોઢેલું રૂ પિંજવામાં સહેલું પડે છે.

સારું કંતામણ સારી પૂણી પર ઘણો આધાર રાખે છે. જે કાંતી જાણે છે તે સારી અને ખરાબ પૂણી વચ્ચેનો ભેદ સમજે છે, અને જે પીંજી જાણે છે તે તેમાં રહેલી ક્રિયાનો ભેદ સમજે છે. એથી, પીંજી જાણનાર બીજાની પૂણી ન છૂટકે જ વાપરવાનું પસંદ કરે છે.

ખરાબ પૂણી સૂતરનો આંક ઘટાડે છે અને તૂટેલા તારનો બગાડ વધારે છે; આથી એ આર્થિક દૃષ્ટિએ બહુ નુકસાનકારક છે.

રૂની જાત ખમી શકે તેના કરતાં જાડું સૂતર કાંતવું, તેમજ વધારે ઝીણું કાંતવું, બન્ને નુકસાનકારક ક્રિયાઓ છે. પણ, સામાન્ય રીતે જાડું કાઢવા પ્રત્યે કાંતનારાઓનું વલણ હોય છે. એ અટકાવવાની જરૂર છે. રૂની જાત જેટલું ખમી શકે તેટલું ઝીણું સૂતર કઢાવવા પ્રત્યે ખાદી ઉત્પાદકોનું ધ્યાન રહેવું જોઈએ.

સૂતર પૂરતા કસનું તથા સમાન નીકળે એ ઉપર પણ ઉત્પાદકોએ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

ઝીણું સૂતર એટલે થોડા રૂમાં વધારે કપડું, કસદાર સૂતર એટલે ટકાઉ કપડું, અને સમાન સૂતર એટલે સરખું અને સુંદર કપડું. વળી, સૂતર કસદાર અને સસ્તું હોય તો વણકર ઓછી મજૂરીએ વણવા તૈયાર થાય. આથી ખાદી સસ્તી કરવાનાં આ મહત્ત્વનાં અંગો છે.

ખાદીસેવકને ઉત્પત્તિની સર્વ ક્રિયાઓનું અનુભવપૂર્વક જ્ઞાન હોવું જોઈએ. વળી, ખાદીની ઉત્પત્તિને અંગે વપરાતા સર્વ યંત્રોના

ગુણ–દોષોનું અને તેના સમારકામનું એને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ગામડાંના ખેડૂતોને જ નહિ, પણ સુથાર, લુહાર, વગેરે કારીગરોને યે એ શીખવી શકે અને દોરી શકે એટલો એ જાતે કારીગર હોવો જોઈએ. વળી એ ખાદીની આર્થિક બાજૂ પણ સમજતો હોવો જોઈએ.

૬ સ્વાવલંબી અને મજૂરિયાત ખાદી

૧ ખેડૂત પોતાના જ ખેતરના કપાસમાંથી જાતે લોઢી–પીંજી–કાંતી લે, અને માત્ર વણાવવાનો ખર્ચ કરે, તો એ ખાદી મિલના કરતાં એને સસ્તી પડે છે. આ વસ્ત્ર સ્વાવલંબન કહેવાય છે.

૨ ખેડૂત વેચાતું–ખાસ કરી વાહનખર્ચ ચડીને આવેલું–રૂ લઈ ઉપલી ક્રિયાઓ જાતે કરે, તો તે કપડું મિલના કાપડ કરતાં આજે જૂજ મોંઘું પડે છે, પણ સૂતરનાં કસ અને આંકમાં સુધારો થતાં એ કસર નીકળી જશે. એ ખાદી મિલના કપડા કરતાં વધારે ટકાઉ થાય છે જ, એટલે, એ પ્રમાણમાં એની કિંમત સસ્તી થયેલી જ ગણાય.

૩ મજૂરિયાત ખાદીની જાતમાં અને સસ્તાપણામાં જે પ્રગતિ આજ સુધી થઈ છે, તેથી એના ભાવિ વિષે, તેમજ રેંટિયા પ્રવૃત્તિ એ સાચી દિશામાં પગલું છે એ વિષે શંકા રહેતી નથી.

૭ યજ્ઞાર્થે કાંતણ

૧ યજ્ઞાર્થે કાંતણ એટલે પોતાને આર્થિક લાભ થાય એ દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના કાંતવું તે.

૨ ગરીબોનું અને દેશનું જે કોઈ હિત સમજે, તેણે આ રીતે દરરોજ યજ્ઞાર્થે કાંતવું જોઈએ.

એ રીતે જેને થોડા આર્થિક લાભની યે જરૂર હોય છે, એવા ગરીબો કાંતવા પ્રવૃત્ત થશે.

વળી, એ રીતે આપણે જેઓ કશો ઉત્પાદક શ્રમ કર્યા વિના ઘણી વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરીએ છીએ, તે ઉત્પાદક શ્રમનો મહિમા સમજશું અને તેમાં આપણો કિંચિત ફાળો આપી શકીશું.

આ રીતે ધનવાન અને ગરીબ બન્ને એક પ્રકારના શ્રમમાં સરખા ભાગીદાર બની એક બીજા સાથે અનુસંધાન રાખી શકશે.

વળી, રેંટિયાને છોડી દઈ વિદેશી કાપડ લાવવાનું આપણે જે પાપ કર્યું છે, તેના પ્રાયશ્ચિતરૂપે પણ યજ્ઞાર્થે કાંતણ ગણી શકાય.

આ કારણથી કાંતવાની ફરજ આજે પુરુષો અને બાળકો ઉપર પણ છે.

જેઓ પોતાનું સૂતર પોતે કાંતી લે છે તેઓ દેશને જોઈતાં કપડાં પરત્વે પોતા પૂરતી જવાબદારી જાતે ઉપાડી લઈ મદદ કરે છે.

આ બધું યજ્ઞાર્થે કાંતણ કહી શકાય, પણ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો કાંતણ-યજ્ઞ એ છે કે કાંતનારે નિયમિત રીતે અર્ધો કલાક પણ કાંતવું અને એટલું સૂતર દેશને અર્પણ કરવું.

એવી રીતે કાંતવાની મજૂરીનું દાન ઘણા મોટા પ્રમાણમાં દેશને મળે તો તેને લીધે પણ મજૂરિયાત ખાદી, ગરીબોની મજૂરી ઓછી થયા વિના, સસ્તી થાય.

૮ ખાદીકાર્ય

ખાદીનાં ઉત્પાદન અને વેચાણના કામમાં સેંકડો આકાંક્ષાવાન તરુણોને પોતાનાં બુદ્ધિ, વ્યવસ્થાશક્તિ, વેપારી કુનેહ અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન દેખાડવાને મોકું ક્ષેત્ર ઉઘડેલું છે. એટલું એક જ

કાર્ય બરાબર રીતે પાર પાડવાથી પ્રજા પોતાની સ્વરાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ સિદ્ધ કરી શકે.

૨ વળી, એ કાર્ય આજે આત્મશુદ્ધિમાં મોટો ફાળો આપી રહ્યું છે. એને નિમિત્તે કાર્યકર્તાઓ ગામડે ગામડે સ્વરાજનો અને તેની તૈયારી રૂપે પ્રજાએ સિદ્ધ કરવાના કાર્યક્રમનો (અહિંસા, દારૂબંધી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સ્વચ્છતા, કોમી ઐક્ય વગેરેનો) સંદેશો પહોંચાડી રહ્યા છે.

૩ ખાદીની બાબતમાં બધી જાતની માહિતી પૂરી પાડનારું અને શોધખોળ કરનારું એક ખાતું હોવું ઘટે છે.

ખંડ ૧૦ મો સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય

૧ શારીરિક સ્વચ્છતા

૧ શારીરિક સ્વચ્છતાની બાબતમાં હિંદુસ્તાનની કેટલીક જાતિઓએ ઠીક ધ્યાન આપ્યું છે. પણ આમપ્રજામાં એ બાબતમાં હજુ પુષ્કળ કામ કરવાનું છે.

૨ બાળકની સ્વચ્છતા ઉપર તો ઉપલી જાતિઓમાંયે ઘણું જ ઓછું ધ્યાન અપાય છે. બાળક પોતાની મેળે ચોખ્ખું રહેવાની શક્તિ મેળવે તે પહેલાં માબાપ એને ચોખ્ખું રાખવા માટે પૂરતી કાળજી લે છે એવો અનુભવ નથી.

૩ રોજ નાહવું જોઈએ એમ હિંદુઓનો મોટો ભાગ ધર્મનાં અંગ તરીકે સ્વીકારે છે, પણ હિંદુ માત્ર સ્વીકારે છે એમ ન કહી શકાય. બીજા હિંદીઓમાં રોજ નાહવાની ટેવ સામાન્ય નથી. હિંદુસ્તાનમાં રોજ નાહવું એ સ્વચ્છતા તેમજ આરોગ્ય માટે આવશ્યક છે.

૪ પણ, નાહવું એટલે દીલ ભીનું કરવું એમ સમજવાનું નથી. ઘણા રોજ નાહનારાઓ એથી આગળ જતા નથી. નાહવું એટલે દીલ પરનો મેલ કાઢી નાખી, છિદ્રોને મોકળાં કરવાં. આથી, નાહવાનું પાણી પીવાના પાણી જેવું જ ચોખ્ખું હોવું જોઈએ. એવું પાણી પૂરતાં પ્રમાણમાં રોજ ન મળી શકે તો ગંદાં પાણીએ નાહવા કરતાં ચોખ્ખા પાણીમાં કપડું ભીંજવી દીલ ઘસીને લોહી નાખવું વધારે સારું છે. આપણા દેશનાં ગામડાંઓમાં જ નહિ, પણ ઠીક મોટા કસબાઓમાં યે લોકો જેવા પાણીથી નાહ્ય છે તે નાહવા લાયક હોય છે એમ કહી શકાય નહિ.

૫ આંખ, કાન, નાક, દાંત, નખ, બગલ, સાથળ, વગેરે મેલ કાઢનારાં અથવા મેલ ભરાઈ રહેવાનાં અવયવોની સ્વચ્છતા ઉપર બધી યે પ્રજામાં—અને ખાસ કરીને બાળકોની બાબતમાં—બહુ જ બેદરકારી રાખવામાં આવે છે. નાનાં બાળકોમાં સાધારણ-પણે જણાતી આંખની પીડા રોજ આંખ તથા નાકને ચોખ્ખાં પાણીથી અને ચોખ્ખા કપડાથી સાફ ન રાખવાનું પરિણામ છે. આ વિષયમાં સ્વચ્છતા માટે યોગ્ય આદતો અને અસ્વચ્છતા માટે સૂગ બહુ ઓછી કેળવાઈ છે. આથી, ગ્રામસેવકો અને શિક્ષકોએ આ ઝીણવટથી ધ્યાન આપવા જેવો વિષય છે.

૬ કપડાંની સ્વચ્છતા પણ અંગત સ્વચ્છતાનો જ ભાગ છે. કપડાંની ગંદકીનું કારણ કેવળ દરિદ્રતા જ છે એમ ન કહી શકાય. ઘણી ગંદકી માત્ર સારી ટેવો ન કેળવાયેલી હોવાથી અને આળસને લીધે રહે છે.

૭ થીંગડાંવાળાં કપડાંથી પોતાની દરિદ્રતા જાહેર થાય તેથી માણસે શરમાવાની જરૂર નથી. શૂરવીરને જેમ ઘા, તેમ ગરીબને થીંગડું ભૂષણ પણ ગણી શકાય. પણ કપડાંને ગંદાં અને ફાટ્યાં હોય

સાંધી સીવી લીધા વિનાનાં રાખી માણસ પોતાની ગરીબાઈ નહિ પણ ફુવડતા અને આળસ જાહેર કરે છે. એ શરમાવા જેવી વાત છે.

ચોખ્ખાં કપડાં ધોળા દૂધ જેવાં હોય એમ સમજવાનું નથી. મહેનત મજૂરીનાં કામ કરનાર ગરીબ માણસોને ધોળાં દૂધ જેવાં કપડાં રાખવાં પાલવે નહિ. પણ ચોખ્ખાં પાણીથી એને વારંવાર ધોવાં, અને થોડે થોડે દહાડે સાબુ, ખારો વગેરેથી ધોવાં, અને ઉકળતાં પાણીમાં નાખી એને જંતુ રહિત કરવાં એ આવશ્યક ગણાય.

: શરીર પર પહેરેલાં કપડાંથી જ નાક, હાથ વગેરે લૂછવાં, અને તેમાં રોટલાં કે બીજું ખાવાનું બાંધવું એ અતિશય ગંદી ટેવ છે. જેમને શરીર પરનાં કપડાં સિવાય બીજું વસ્ત્ર જ નથી, તે સિવાય બીજાઓએ એ માટે જૂનાં કપડામાંથી નાનકડો રૂમાલ બનાવી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ રાખવામાં ખર્ચ નથી, ચોખ્ખાઈ સચવાય છે, અને એને સ્વચ્છ રાખવો સહેલું કામ છે.

૨ સુઘડ અને સ્વચ્છ ટેવો

૧ શારીરિક સ્વચ્છતા ઉપરાંત બીજી પણ અંગત સુઘડ અને સ્વચ્છ ટેવો કેળવાવી જોઈએ. એ ટેવોને અભાવે આપણે બીજા સ્વચ્છ ટેવોવાળાને સૂગ ઉપજાવનારા થઈએ છીએ.

૨ આપણી આંખ કશું ગંદું જોઈ જ ન રહી શકે એવી કેળવાવી ઘટે. આનો અર્થ એ નથી કે ગંદકી જોઈને ત્યાંથી આપણે ખસી જઈએ; પણ તાબડતોબ ગંદકી દૂર કરવા મથીએ.

૩, સુઘડ ટેવોવાળો માણસ બેસવાની જગ્યા સાફ કર્યા વિના બેસશે

નહિ, અને ઊઠશે ત્યારે સાફ કરી નાખશે; એ ગમે ત્યાં કાગળનો કે બીજો કચરો નાખશે નહિ; જ્યાં ત્યાં થૂંકશે નહિ; દાતણની ચીરો, બીડીનાં ઠૂઠાં, બળેલી દિવાસળી વગેરે જ્યાં હાથ જાય ત્યાં ફેંકશે નહિ; પણ એ બધાંને માટે ખાસ ટોપલી, વાસણ કે બીજું પાત્ર રાખી તેમાં જ નાખશે.

સુઘડ અને સ્વચ્છ ટેવો માટે નીચેના નિયમો પણ પાળવા જોઈએ:

૪ પાણી લીધા વિના દિશાએ જવું નહિ.

૫ દિશાએ જઈ આવી હાથ-પગ સ્વચ્છ અને ચોળીને ધોવાં, તથા દિશાનો લોટો-ખાસ ન હોય તો-અજવાળી સાફ કરવો.

૬ પીવાના પાણીના માટલામાં બોળવા માટે જુદું વાસણ રાખવું. એઠું વાસણ તો ન જ બોળાય. માટલાની ઉપર પાણી પડે એવી રીતે એની પાસે ઊભા રહીને પાણી પીવું નહિ.

૭ જ્યાં ઘણા માણસો માટે એક જ પીવાનું વાસણ હોય, ત્યાં પ્યાલાને મોઢે માંડીને પીવું અયોગ્ય છે; ઊંચેથી પીવાની ટેવ પાડવી જોઈએ, અને જે એમ ન પી શકે તેણે પોતાનું જુદું વાસણ રાખવું. અગર ખોબો કરીને પીવું યોગ્ય છે.

૮ જમી ઊઠેલી જગ્યાએ ખાવાની વસ્તુઓ વેરાઈ હોય તો તેને ઉપાડી લઈ જગ્યાને ઘરની અંદર હોય તો ધોઈ નાખવી અને ખુલ્લામાં હોય તો સારી પેઠે વાળી નાખવી જોઈએ. એમ થયા પહેલાં એ જગ્યામાં ફરહર કરવું, અને વેરાયેલી વસ્તુથી ખરડાયેલે પગે, ધોયા વિના, સ્વચ્છ ઓરડામાં જવું, તથા એવી જગ્યાએ બીજાને જમાડવા અયોગ્ય છે.

૯ સામાન્ય રીતે કડછી કે ચમચાથી જ પીરસવું જોઈએ. શાક, દાળ કે ભાત જેવી ચીજો હાથેથી પીરસવી અયોગ્ય છે. એથી યે

વધારે અયોગ્ય ખાધેલે હાથે પીરસવું એ છે. રોટલા કે પૂરી જેવી કોરી ચીજો પણ ખાધેલે હાથે આપવી ન જોઈએ.

૧૦ જમનારની થાળી કે વાડકીને પીરસવાનું વાસણ અડકે એમ પીરસવું અસ્વચ્છ છે, અને અડશે એ ધાસ્તીથી પીરસવાને બદલે ભાણામાં ફેંકવું કે વેરવું એ અસભ્ય છે.

૧૧ ખરડાયેલે પગે પોતાની પથારી ઉપર પણ પગ મૂકવો ન જોઈએ. અનેક માણસો જ્યાં સાથે સૂતા હોય ત્યાં ફરહર કરનારે કોઈની પથારીને ખુંદીને ચાલવું ન જોઈએ.

૧૨ કામ કરી આવીને તથા લઘુશંકા કરી આવી હાથ ધોયા વિના ખાવાની ચીજને અડવું નહિ, કે પીવાના પાણીના માટલામાં હાથ બોળવો નહિ. પાન, તંબાકુ, બીડી વગેરેનાં વ્યસનીએ એ વિષે ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. કેટલાકને શરીરે ખજવાળ આવ્યા કરતી હોય છે, કેટલાકને વારંવાર નાક સાફ કરવું પડે છે. તેવા માણસોએ પણ હાથ ધોઈને જ ખાવા-પીવાની ચીજોને અડવું.

૧૩ જે ડોલમાં કપડાં ધોયાં હોય તે ડોલને અજવાળીને ચીકાશ કાઢી નાખ્યા વિના કૂવામાં નાખવી નહિ, તથા પીવા-રાંધવાનું પાણી ભરવું નહિ.

૧૪ મોરીમાં લઘુશંકા માટે બેસનારે પાસે વાસણ પડ્યાં હોય તો તેને છાંટા ન અડે એવી રીતે પહેલાં બાજૂએ મૂકવાં; વળી, એમાં છાંટા પડે એવી રીતે ત્યાં હાથ ધોવા નહિ કે કોગળા કરવા નહિ.

૧૫ પોતે પહેરેલાં કપડાં ધોયા વિના બીજાને પહેરવા આપવાં નહિ.

૧૬ મોંમાંથી ભૂંડી ગાળો કાઢવાની ટેવને યે અંગત અસ્વચ્છતા ગણી શકાય. જે જીભથી ઈશ્વરનું નામ લેવાય, તે જ જીભથી ભૂંડામાં ભૂંડી ગાળો નીકળે એ નાહીને ઉકરડામાં આળોટવા

કરતાંયે વધારે ગંદું છે, કારણકે એથી બીજા સાથે મન પણ અપવિત્ર થાય છે.

૩ બાહ્ય સ્વચ્છતા

૧ શારીરિક સ્વચ્છતાની બાબતમાં કદાચ ઉપલા વર્ગોને પ્રમાણપત્ર આપીએ, તોયે ઘર, આંગણું, શેરી વગેરેની સ્વચ્છતાની બાબતમાં તેમ થઈ શકે એમ નથી. એમાં થોડું ઘણું પ્રમાણપત્ર દલિત કોમો મેળવી જાય. પણ બધાને જ એ બાબતમાં પોતાનાં જીવનમાં ઘણા સુધારા કરવાની જરૂર છે.

૨ જ્યાં ત્યાં થૂંકવાની, મળ–મૂત્ર કરવાની, કચરો નાખવાની અને તેને ભેગો થવા દેવાની ટેવ એ હિંદુસ્તાનનાં ગામડાં, શહેરો, તીર્થક્ષેત્રો, રસ્તા, નદી, તળાવ, ધર્મશાળાઓ, સ્ટેશનો, આગગાડી, સ્ટીમર વગેરેને કલંકિત કરી મૂકે છે.

૩ એ ટેવના મૂળમાં અસ્પૃશ્યતા રહેલી છે. માણસ વસે ત્યાં ગંદકીનાં નિમિત્તો થવાનાં જ. પણ હિંદુસ્તાનના સ્પૃશ્ય વર્ગોએ જાતે ગંદકી સાફ કરવાનાં કામને હલકું સમજી, તથા તે પરોપકારી કામ કરનારાઓને અસ્પૃશ્ય ગણી, તેઓ જ્યાં જઈ ન શકે ત્યાંથી ગંદકીને નિયમિત રીતે દૂર કરવાને બદલે ભેગી કરી છે, અને અસ્પૃશ્યો સાથે સહકાર ન કરવાથી તેઓ પહોંચી વળી ન શકે તેટલું તેમને માથે કામ નાખ્યું છે. પરિણામે, દેશમાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને વસાવ્યા છે, અને વપરાશમાં સ્થાનોને ચીતરી ચડે એવાં બનાવ્યાં છે.

૪ ઉપર વર્ણવ્યાં એવાં સ્થાનોમાં થૂંકવું, મળ–મૂત્ર છોડવાં અને કચરો નાખવો એ પાપ છે, અને એને ગુનો ગણવો જોઈએ.

૫ પાન–તંબાકુ વગેરેની આદત ન હોય તો નીરોગી માણસને દાતણ સિવાય બીજે વખતે થૂંકવાની જરૂર પડતી નથી. દાંત,

નાક કે ફેંફસાના દર્દીને વારંવાર થૂંકવું અગર નસીંગવું પડે છે. એ બતાવે છે કે પાન–તંબાકુ વગેરેની આદત પાડવી એટલે નીરોગી છતાં રોગી માણસની પીડા વહોરવી. મનુષ્યના થૂંક તથા બળખામાં ઘણી જાતનાં ઝેરો વસે છે. એ ઝેરો હવામાં ભળી સારા માણસને ચેપ લગાડે છે. આથી થૂંક, બળખા વગેરેનો નાશ થાય એ રીતે એની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

૬ દરેક ઘરમાં થૂંકવા માટે રાખથી ભરેલું એક ઠીકરું રાખવું જોઈએ, અને તેમાં જ કથૂંવું જોઈએ. એ ઠીકરાને રોજ દૂર ખેતરમાં ખાલી કરી, બીજી રાખથી ભરવું જોઈએ. જો થૂંકવા માટે પીચદાની વપરાતી હોય તો તેને ગમે ત્યાં ખાલી કરવી ન જોઈએ. મુંબઈ જેવા શહેરોમાં જ્યાં ગટરની પૂરી વ્યવસ્થા હોય ત્યાં એ ભલે મોરીમાં ધોવાય. પણ ગામડાંઓ અને કસબાઓમાં એને ખેતરમાં ખાલી કરી તે ઉપર કોરી માટી નાખવી જોઈએ, અગર ઊની ઊની રાખમાં ઢાલવી તે રાખ દુર ફેંકી આવવી જોઈએ.

૪ શૌચ*

૧ રસ્તામાં મળત્યાગની ટેવ તો કદી ન હોવી જોઈએ. ઉઘાડામાં બધાના દેખતાં મળત્યાગ કરવો કે બચ્ચાંને સુદ્ધાં કરાવવો એ અસભ્ય છે.

૨ આથી, પ્રત્યેક ગામમાં ઉકરડાની જગ્યાએ સોંઘામાં સોંઘાં પાયખાનાં બંધાવવાં જોઈએ. અને તેને નિયમિત રીતે રોજ સાફ કરવા જોઈએ.

* આ અને તેની પછીનાં કેટલાંક પ્રકરણો 'ગામડાંની વહારે' નામે પ્રગટ થયેલી ગાંધીજીની લેખમાળાને આધારે છે. એ પુસ્તક દરેકે વાંચવાની જરૂર છે. કિ. ઘ. મ.

૩ જો 'જંગલ' જ જવું હોય તો ગામથી એક માઈલ દૂર જ્યાં વસ્તી ન હોય ત્યાં જવું જોઈએ. જંગલ બેસતી વેળાએ ખાડો ખોદવો જોઈએ અને ક્રિયા પૂરી કર્યા પછી મળ ઉપર ખૂબ ધૂળ નાખવી જોઈએ. સમજુ ખેડૂતો પોતાના ખેતરમાં જ ઉપર મુજબ પાયખાનાં બાંધી અગર જંગલ જઈ મળ દાટે અને વગર પૈસે ખાતર ભરે.

૪ આ ઉપરાંત, બાળક માંદાં, તથા કવેળાના ઉપયોગ માટે દરેક ઘરને અંગે પાયખાનું જોઈએ જ. તેને સારુ ડબ્બા વાપરવા જોઈએ, અને ત્યાં પણ દરેક જણે વપરાશ બાદ પુષ્કળ માટી નાખવી જોઈએ. એ ડબ્બા રોજ કોઈ ખેતરમાં ખાડો કરી તેમાં ઠાલવવા જોઈએ, અને ખાડો ચોખ્ખી માટીથી પૂરવો જોઈએ. ડબ્બામાં ગંધ ન રહે એમ સાફ કરવા જોઈએ.

૫ પાયખાનામાં પાણી–પેશાબ માટે જુદો ડબ્બો કે ડોલ રાખવી જોઈએ, અને વાપરનારે એવી કાળજી રાખવી જોઈએ કે જેથી બહાર જરાયે ભીનું થાય નહિ.

૬ ઠઠ્ઠણ જાજરૂ નકામા છે; કારણકે એટલે ઊંડે સુધી ખાતર બનાવનારાં જંતુઓ વસતાં નથી, અને, તેથી, તેમાંથી મલિન વાયુઓ પેદા થાય છે, અને હવાને બગાડે છે.

૭ શેરીઓમાં લઘુશંકા કરવામાં પાપ સમજવું જોઈએ. તેથી તે માટે પણ પુષ્કળ માટી નાખેલાં કુંડાં રાખવાં જોઈએ, જેથી દુર્ગંધ ન આવે અને છાંટા ન ઊડે.

૮ દરેક માણસે પાયખાનાં જાતે સાફ કરવાની તાલીમ લેવી જોઈએ. આથી, જાજરૂ અયોગ્ય રીતે ગોઠવવાથી તેમજ અયોગ્ય રીતે વાપરવાથી કેટલો શ્રમ વધે છે તેનો એને ખ્યાલ રહે, અને કાળજીથી બાંધતાં, ગોઠવતાં અને વાપરતાં શીખે, તથા ભંગી સમાજની કેવી કપરી સેવા કરી રહ્યો છે તે સમજે. વળી, એ

જાણે કે યોગ્ય રીતે વાપરેલાં પાયખાનાં સાફ કરવામાં કશી સૂગ ચડવા જેવું નથી, અને ભંગીની મુશ્કેલીઓનું કારણ એ કામની જ મલિનતા નથી, પણ એને વાપરવાની રીતમાં રહેલી બેપરવાઈ છે.

જેમ માણસનાં મળ-મૂત્રનો તેમ જ ઢોરનાં છાણ-મૂતરનો ખાતર તરીકે જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. છાણનાં છાણાં કરવાં એ ચલણી નોટને બાળીને તાપણું કરવા જેવો મોંઘો ઉપયોગ છે. ઢોરના મૂત્રનો કશો ઉપયોગ થતો નથી, એથી આર્થિક તેમ જ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ નુકસાન થાય છે.

૫ જલાશયો

તળાવ, કૂવા અને નદીઓનાં પાણી ચોખ્ખાં રહે એ ઉપર ગ્રામપંચાયતોએ અને ગ્રામસેવકોએ ખૂબ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આજની જલાશયોની સ્થિતિ બહુ શોચનીય છે. તળાવમાં જ વાસણો સાફ થાય છે, નાહવા તથા કપડાં ધોવામાં આવે છે, ઢોર પણ ત્યાં જ પાણી પીએ છે, નાહ્ય છે અને પડી રહે છે; તેમાં બાળકો અને મોટેરાં પણ મળ સાફ કરે છે. તેની નજીકની જમીન ઉપર તો મળત્યાગ કરે જ છે. અને આ જ પાણી પીવા-રાંધવા સારુ વાપરવામાં આવે છે. આ બધું પાપ લેખાવું જોઈએ અને બંધ થવું જોઈએ.

ગામના તળાવને બાંધી લેવું જોઈએ, જેથી ઢોર તેમાં જઈ શકે નહિ, તથા તળાવની નજીક કૂવાને હોય છે તેવું નવાણ બાંધવું જોઈએ.

એ જ પ્રમાણે કપડાં ધોવા માટે તળાવની પાસે એક ટાંકી

રાખવી જોઈએ, અને તેનું પાણી પાછું તળાવમાં ન જાય તે રીતે એની પાસે પાકું થાળું બાંધી, પાણીને દૂર કાઢવું જોઇએ.

૫ આ નવાણ તથા ટાંકી જો ગામના લોકો હાથોહાથ રોજ ભરી નાખે તો ઉત્તમ; નહિ તો થોડા ખર્ચથી એ ભરાવવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

૬ ઊટકેલાં વાસણ તળાવ કે કૂવામાં વીછળવાં ન જોઈએ, પણ બહારની ટાંકી આગળ ઊટકી–વીછળી પછી જ જળાશયમાં બોળાય.

૭ પાણી ભરનારનો પગ પાણીમાં બોળવાની જરૂર જ ન પડે એવી સગવડ તળાવમાં રાખવી જોઈએ.

૮ જે ગામમાં એક જ તળાવ હોય ત્યાં તેમાં ઊતરીને નાહવાય જ નહિ. જ્યાં વધારે તળાવ હોય ત્યાં પીવાનું તળાવ જુદું રાખવું જોઈએ.

૯ કૂવા વખતોવખત ગળાવી સાફ રાખવા જોઈએ. તેની આસપાસ બંધ હોવો જોઈએ, અને કીચડ ન થવા દેવો જોઈએ. એ માટે એને પાકું થાળું કરવું જોઈએ, અને પાણી જમીનમાં પચીને પાછું કૂવામાં ન ઊતરે તે માટે ઢોળાતાં પાણીને દૂર કાઢી નાખવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

૧૦ આવી રીતે પાણી દૂર વાળવા માટે ઘર, કૂવા વગેરે આગળ કરેલી નીકોમાં લીલ અને કોહેલી વનસ્પતિ જામે છે; તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે અને મચ્છરને વધવાનું સ્થાન મળે છે. આથી, એ નીકોની સ્વચ્છતા પર નિરંતર ધ્યાન અપાવું જોઈએ, તથા કૂચડાના ઝાડુથી રોજ ઘસીને સાફ થવી જોઈએ.

૬ રોગ

૧ રોગ અને રોગનાં બાહ્ય લક્ષણો વચ્ચે ભેદ સમજવો જોઈએ.

૨ માથું દુખવું, તાવ આવવો, દમ ઊપડવો વગેરે રોગો નથી, પણ શરીરમાં પેદા થયેલાં ઝેરો કે રોગોનાં બહાર દેખાનારાં પરિણામ છે.

૩ પ્રાણીનું લોહી એવાં પરોપકારી જંતુઓનું બનેલું છે કે એ શરીરમાં પેઠેલાં ઝેરોને કાઢી નાખવા બળવાન પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. એ બળવાન પ્રયત્ન તાવ, દમ ઇત્યાદિકના રૂપમાં જણાય છે.

૪ જે કારણોથી એ ઝેરો થયાં હોય અને ઉપજ્યા કરતાં હોય એ સાચો રોગ છે; તાવ ઇત્યાદિ માત્ર બાહ્ય ચિહ્નો છે.

૫ પડવા-વાગવા વગેરે અકસ્માતોથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને બાદ કરીએ, તો સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે રોગમાત્રનું કારણ અસંયમી જીવન છે.

૬ ખાવા-પીવાનો, વિષયોપભોગનો અને ઊંઘ-ઉજાગરા, આળસ, અતિશ્રમ તથા નાટક-ચેટક ઇત્યાદિક વિલાસ વગેરેનો અસંયમ, એ રોગોને બોલાવનારાં મુખ્ય કારણો છે.

૭ એ અસંયમો અજ્ઞાનથી થતા હોય, ભૂલથી થતા હોય, અનિવાર્યપણે થતા હોય કે જાણી બૂઝીને થતા હોય—બધાનાં પરિણામ શરીરને રોગરૂપે ભોગવવાં પડે છે.

૮ આ કારણો હાજર હોય, અને તેમાં અસ્વચ્છ હવા, અસ્વચ્છ પાણી અને ગંદકી ભેગાં થાય એટલે રોગો આવે છે.

૯ સ્વચ્છ અને સંયમી જીવન ગાળનારને ચેપી રોગીઓની વચ્ચે પણ રોગો નથી થતા એવું જોવામાં આવે છે. એ દેખાડે છે કે

માણસના લોહીમાં બાહ્ય ઝેરોને હઠાવવાનું ઘણું બળ રહેલું છે. અસંયમને લીધે એ બળ ઘટી જાય તો જ ચેપ લાગે છે.

૧૦ રોગોનાં કારણો અટકાવવાં એ પહેલો ઇલાજ છે: એ ઇલાજોમાં પહેલો સંયમપૂર્વક, ચોખ્ખા તથા પૂરતા આહાર–વિહાર તેમ જ પૂરતાં મહેનત અને ઊંઘ, અને બીજો સ્વચ્છ હવા, સ્વચ્છ પાણી, તથા કપડાં, ઘર, આંગણું શેરીઓ વગેરેની સ્વચ્છતા છે.

૭ ઉપચારો

૧ શરીરમાં અસ્વસ્થતા જણાતાં રોગોને અટકાવનારા ઇલાજોનો અમલ કરવો એ પહેલું પગથિયું છે.

૨ એ ઇલાજોનો બરાબર અમલ થાય તો રોગો મોટે ભાગે કુદરતી રીતેજ સારા થઈ જાય છે. દવાઓ મોટે ભાગે તો નકામી અને હાનિકર પણ હોય છે.

૩ આહારવિહારની ભૂલોને દૂર કર્યા વિના માત્ર હવા–પાણી સુધારવાથી રોગો દૂર કરવાની ઇચ્છા કરવી એ ચોખ્ખા પાણીથી ધોઈ મેલા મસોતાથી લૂછવા જેવું છે. અને એ બેયને સુધાર્યા વિના દવાથી સાજા થવાની ઇચ્છા કરવી એ મેલા કપડાને કાળો રંગવાથી સાફ થઈ જાય છે એમ માનવા જેવું છે.

૪ દવા સિવાય બીજા શાસ્ત્રીય ઉપચારો છે, તેનું દરેકને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. એ સહેલા અને વિના ખર્ચે કરી શકાય છે.

૫ દરેક ગામડામાં દવાખાનું કે ઇસ્પિતાલ હોવાં જોઈએ, એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. ઘણાં ગામડાં વચ્ચે એક દવાખાનું કે ઇસ્પિતાલ ભલે હોય. ગામડાંનું દવાખાનું એટલે ગ્રામસેવકના ઉપચારો, એમ સામાન્યપણે હોવું જોઈએ.

૬ ઉપચારમાં સરસ ઉપચાર ઉપવાસ તથા તે દરમ્યાન કટિસ્નાન અને સૂર્યસ્નાન છે. એની યોગ્ય રીતનું જ્ઞાન સ્વયંસેવકે મેળવી લેવું જોઈએ. *

૭ **આ** ઉપરાંત પલાળેલી માટીની લેપડી એ ઘણા રોગો અને તાવો માટે ઉપચાર કહી શકાય. તાવ ઘણો ચડ્યો હોય, માથું દુખતું હોય, પેટમાં કે પેઢુમાં દુખાવો હોય, મૂગા મારથી કે બીજાં કારણથી કોઈ ઠેકાણે સોજો આવ્યો હોય, નસકોરી ફૂટી હોય, ખસ, ખરજવું વગેરે ચામડીના વિકારો થયા હોય, બંધકોશ રહેતો હોય, સારી ઊંઘ ન આવતી હોય, ઝેરી જંતુએ ડંખ માર્યો હોય—એ બધા ઉપર કાંકરી વિનાની ઝીણી માટીને પલાળી તેની લેપડી દુઃખની જગ્યાએ બાંધવી અને એક સુકાય એટલે બીજી મૂકવી એ ઘણો અકસીર કુદરતી ઈલાજ છે.

૮ **જ્યાં** શેકની જરૂર હોય, જેમકે ફોડાને પકાવવો હોય, શ્વાસો-ચ્છ્વાસમાં મૂંઝારો હોય, થાક કે શરદીની કળતર હોય, ત્યારે ગરમ ગરમ પાણીમાં રુમાલને નીચોવી દાઝી ન જવાય એ રીતે શેક લેવાથી ઘણો આરામ મળે છે. રેતી, માટી કે ઈંટને તપાવી તેને કપડામાં વિંટાળી દઝાય નહિ એ રીતે પણ શેક લઈ શકાય.

૯ **માણસ** માંદો પડે કે તુરત એનું બિછાનું બીજા માણસોથી જુદું પાડવું જોઇએ. એની આજુબાજુથી માણસો તેમજ સર-સામાનની ગર્દી ઓછી કરવી જોઈએ. એને પુષ્કળ અજવાળું અને ઝપાટો ન લાગે છતાં પુષ્કળ હવા મળી શકે એમ સુવાડવો જોઈએ. એનાં કપડાં, ચાદર, ઓઢવાનું વગેરે સ્વચ્છ રાખવાં

* આ વિષે ગાંધીજીનું "આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન" અભ્યાસ કરવો.

જોઈએ. એના ધાબળા, બિછાનું, તકિયા ઇત્યાદિને વારંવાર આકરો તડકો આપવો જોઈએ.

૧૦ દર્દીને દવા આપવાની જરૂર છે, તે કરતાં ઘણી વધારે જરૂર એના શરીર, મન તથા હોજરીને આરામ આપવાની છે. આમાંથી હોજરીને આરામ આપવાની વાત પર બહુ જ ઓછું લક્ષ અપાય છે.

૧૧ દર્દીને ગમે તે રોગ થયો હોય, એમાં એની હોજરી ન બગડી હોય એવું ભાગ્યે જ બને છે. માટે સૌથી પહેલાં એની હોજરીને હલકી કરવી એ ઉપચારકનું પહેલું કામ છે. એ માટે એને બસ્તી (એનિમા) આપવી એ પહેલો ઉપાય છે, અને જો ઘણો તાવ ન હોય તો એકાદ જુલાબ આપી શકાય. આ સાથે એક કે બે ઉપવાસ કરાવવામાં તો હરકત ન જ હોય. જો દર્દી ઘણો અશક્ત હોય તો એને વધારે ઉપવાસ કરાવવા કે નહિ તે માટે અનુભવીની સલાહ લેવી આવશ્યક ગણાય. એવા સલાહકાર હોય કે ન હોય, પણ એટલું તો સમજી જ રખાય કે જ્યારે દર્દીનું લોહી રોગનાં ઝેરો સાથે લડાઈ ચલાવી રહ્યું હોય, ત્યારે અન્ન પચાવવાનો બોજો એના ઉપર ન હોવો જોઈએ, અને તેથી, ખોરાક આપવો જ પડે તો તે હલકામાં હલકો અને માત્ર પ્રાણ ટકાવવા પૂરતો જ હોય.

૧૨ ગાય કે બકરીનું દૂધ એ એવો હલકામાં હલકો ખોરાક કહી શકાય. ૧૦ થી ૨૦ તોલા દૂધ એ મંદવાડ દરમ્યાન પ્રાણ ટકાવવા પૂરતો ખોરાક ગણાય.

૧૩ પણ મંદવાડમાં તેમ જ ઉપવાસમાં દર્દીને ચોખ્ખું પાણી પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપવું જોઈએ. પાણીની સાથે પાપડખાર (સોડા બાઈ–કાર્બ) અને થોડુંક નિમક આપવાં ઇષ્ટ છે. ખાટું લીંબુ પણ સામાન્ય રીતે આપી શકાય; અને ટાઢિયા તાવ

વગેરેમાં જ્યારે ફિકરી થતી હોય કે માથું દુખતું હોય ત્યારે એ જરૂર આપવું.

ટાઢિયા તાવમાં ક્વિનીન આપવુંજ પડે એમ બને; પણ, સામાન્ય રીતે, દાક્તરો જેટલા મોટા પ્રમાણમાં આપે છે, તેની, ઉપલી સાવચેતીઓ લેવાતી હોય તો, જરૂર પડતી નથી. ક્વિનીન લીંબુના રસમાં, સોડા સાથે લેવાથી ઓછું નુકસાન કરવાનો સંભવ છે.

૧૫ તાવ ઘણો સખત હોય, અને તેને જલદી ઉતારવો ઈષ્ટ હોય તો ભીની ચાદરનો ઉપાય કરી શકાય છે. એ ઉપાય 'આરોગ્ય વિષેના સામાન્ય જ્ઞાન'માંથી સમજી લેવો.

૧૬ કોઈ મુદતિયો તાવ ન હોય, છતાં મંદવાડ લાંબો વખત ચાલે ત્યારે હવાફેરની જરૂર છે એમ સમજવું જોઈએ, અને દર્દીને જુદી જાતનાં હવા–પાણીમાં લઈ જવો જોઈએ. આરોગ્ય માટે પ્રસિદ્ધ થયેલાં સ્થાનો જ શોધવાં જોઈએ એ આવશ્યક નથી.

૧૭ ઉપર જે ઇલાજો સૂચવ્યા છે તે ઓચિંતા મંદવાડો માટે છે. લાંબા અને જૂના રોગ, જેવા કે ક્ષય, કોઢ, રક્તપિત્ત વગેરેના આવા ઇલાજો થઈ શકે; પણ તેમાં અનુભવીની સલાહ અને ધીરજની જરૂર રહે.

૧૮ દવાનો આધાર લેવાની ટેવ ખરાબ છે. કોઈ જૂના રોગો દવાથી મટતા જ નથી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

૧૯ દાક્તરોએ દર્દીઓને સાદા ઉપચારો શીખવવા જોઈએ, અને દવા ઉપર વિશ્વાસ ન બેસાડવો જોઈએ.

૨૦ દાક્તરોની દવા પરનો વિશ્વાસ ઘણી વાર ભૂવા–જતિનાં જંતર–મંતર પરના વિશ્વાસ જેટલો જ વહેમ–યુક્ત હોય છે. રોગીને સારો કરનાર એના લોહીમાં રહેલી કુદરતી પ્રાણશક્તિ જ છે.

એ શક્તિ ન હારી જાય તો રોગી બચી જાય છે. એને ન હારવા દેવા માટે ઉપર સૂચવેલા ઇલાજો પૂરતા છે એમ સમજવું જોઈએ. તે છતાં, એ ન બચે તો જાણવું જોઈએ કે એનું આયુષ્ય આવી રહ્યું હતું. દાક્તરો તેમજ ભુવાઓની પાછળ દોડાદોડ અને પૈસાની ખુવારી ન કરવાં જોઈએ.

૨૧ સોડા બાઈ–કાર્બને જો દવા ગણીએ તો તે, અને કદીક એરંડિયા જેવો જુલાબ તથા ક્વિનીન, અને બાહ્ય ઉપચારોમાં આયોડિન—એથી વધારે ઔષધો રાખવાની ગ્રામસેવકને જરૂર નથી એમ કહી શકાય. એ ઉપરાંત બસ્તી (એનિમા)નું સાધન એની પાસે હોય તો એનું ઔષધાલય પૂરું થયું સમજવું.

૮ આહાર

૧ માંસાહારની માણસને કશી આવશ્યકતા નથી.

૨ હિંદુઓની પડતી માંસાહાર છોડવાને લીધે થઈ છે એ માન્યતા વહેમ ભરેલી અને હકીકતે પણ ખોટી છે. કારણ હિંદુ રાજાઓ અને લડાયક જાતઓએ લાંબો કાળ સુધી માંસાહાર છોડેલો જણાતો નથી.

૩ માંસાહાર ન કરનારી પ્રજા શરીરે પૂરતી સશક્ત, નીરોગી અને બહાદૂર ન થઈ શકે એમ માનવાને કશું કારણ નથી.

૪ નિરામિષ આહારનો પક્ષ લેતાં છતાં માંસાહારીનો દ્વેષ કરવો યોગ્ય નથી. હિંદુસ્તાનમાં ઘણી કોમોને તો કેવળ ગરીબાઈને લીધે જ માંસાહાર કરવો પડે છે.

૫ દૂધ પણ માંસ જ છે. છતાં એમાં પ્રાણીના વધરૂપી હિંસા નથી રહેલી એટલો તફાવત છે. ચિત્તશુદ્ધિમાં દૂધનો ખોરાક વિઘ્નરૂપ છે.

૬ પણ, નિરામિષ-ભોજી હિંદુ પ્રજાને માટે પૂરતું પોષણ આપનારો દૂધને બદલે કોઈ બીજો વનસ્પતિજન્ય ખોરાક સૂચવી શકાતો નથી. આથી દૂધને માટે અપવાદ કર્યા વિના છૂટકો નથી એટલું જ નહિ, પણ દૂધ સૌ કોઈને મળી શકે એવા ઉપાયો લેવાની આવશ્યકતા છે.

૭ નિરામિષ આહારમાં વનપક અથવા વગર રાંધેલો ખોરાક કુદરતે નિર્માણ કરેલો હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. બીજા સર્વે પ્રાણીઓ કુદરતે તૈયાર કરેલો ખોરાક એના મૂળ સ્વરૂપમાં જ ખાય છે. એમાં માણસનો અપવાદ હોવાનું કશું કારણ જણાતું નથી.

૮ છતાં, એ કુદરતી સ્થિતિમાંથી આપણે પડીને રાંધવાની જંજાળ એવી વહોરી લીધી છે કે માનવપ્રજાનો મોટો ભાગ હવે કેવળ કુદરતી ખોરાક ઉપર નભવાને નાલાયક જેવો થઈ ગયો છે, અને જે ખોરાક સ્વાભાવિકપણે લઈ શકાતો હોવો જોઈએ તેને હવે કુશળ અન્નશાસ્ત્રીની સલાહ વિના લઈ શકાય જ નહિ એવી સ્થિતિ થઈ પડી છે.

૯ આથી રાંધવું એ ઘણાને માટે અનિવાર્ય થયું છે. છતાં, રાંધવું એટલે બાફવું, શેકવું કે ભૂંજવું હોય. પણ માણસ એટલેથી યે અટક્યો નથી. રાંધવાનો સુધારો (કે કુધારો?) દાખલ કર્યા બાદ એ જીભને લડાવવામાં પડ્યો, અને અનેક મસાલાના અને વાનીઓના પ્રકારો શોધ્યા. શરીરને નભાવવા માટે દવાની જેમ જ જેની આવશ્યકતા લેખાવી જોઈતી હતી, તે વસ્તુ જીવનનો એક મહત્ત્વનો વ્યવસાય બની ગઈ છે, અને તેની પાછળ જીવનનો ઘણો સમય અને શક્તિ બરબાદ જાય છે.

૦ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ, વિકારોની દૃષ્ટિએ તેમજ સમયની દૃષ્ટિએ મસાલાનો અને વાનીઓનો ઉપયોગ દોષરૂપ અને ત્યાજ્ય છે.

૧૧ શાક અને ફળને આપણે હિંદુસ્તાનમાં ખાઈએ છીએ એથી વધારે પ્રમાણમાં ખાવાની જરૂર છે.

૧૨ ચા અને કૉફી એ સાવ નવાં વ્યસનો છે. એવા કોઈ પીણાની આપણને આદત જ નહોતી. એ પીણાંથી કશો લાભ થયો નથી. એ બન્ને નુકસાનકારક પદાર્થો છે. ચાની ખેતી માનવહિંસાથી ભરેલી છે. એ પીણાંઓએ ખોરાકી ખર્ચ નકામો વધારી મૂક્યો છે. એને લીધે ગામડાંઓમાં દૂધ રહેતું નથી, અને સાકરના વપરાશમાં હાનિકારક વધારો થયો છે.

૧૩ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે કે ચા, કૉફી, તમાકુ, ભાંગ, ગાંજો, અફીણ વગેરેના વ્યસનીઓ સ્થિરવીર્ય છે એમ દાવો કરવામાં આવે તો તે માની શકાય નહિ.

૯ વ્યાયામ

૧ નાનપણથી જેને પૂરતો શારીરિક શ્રમ કરવો પડે છે, તેને અખાડાની કસરતોની ભાગ્યે જ જરૂર છે.

૨ અખાડાની કસરતો મુખ્યત્વે બેઠાડુ ધંધો કરનારાઓને, સિપાઈગીરી કરનારાઓને અને ઉદરનિર્વાહાર્થે મલ્લગીરી કરનારાઓ માટે છે.

૩ અખાડાની કસરતોથી માણસ દીર્ઘાયુષી અને નીરોગી, અથવા બહાદૂર અને શ્રમસહિષ્ણુ બને જ છે એવો અનુભવ નથી. શરીરે પહેલવાન છતાં હૃદયનો કાયર, અને કસરત સિવાય બીજી જાતની શારીરિક તાણ અને ટાઢ–તડકો પડતાં નરમ થઈ જનાર ઘણા કસરતબાજ માણસો જોવામાં આવે છે.

૪ અખાડાની કસરતો વિકારવર્ધક છે; કારણકે એને પરિણામે,

સામાન્યપણે, શરીરમાં ગરમી વધે છે અને ખોરાક તથા ભોગ-શક્તિને વેગ મળે છે.

૫ છતાં, અખાડાની કસરતોનો સાવ નિષેધ કરવાનો ઉદ્દેશ નથી. બીજી તાલીમોની જેમ એને યે મર્યાદિત સ્થાન છે.

૬ સંઘવ્યાયામ—કવાયત, ડ્રીલ—એ અતિ ઉપયોગી તાલીમ છે, અને તેની સર્વે તરુણ-તરુણીઓને આવશ્યક્તા છે.

૭ સાત્ત્વિક કસરતોમાં, શરીરની તંદુરસ્તી માટે મહત્ત્વની કસરત ચાલવાની છે. એને 'વ્યાયામનો રાજા' કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

૮ એ ઉપરાંત આસનો અને પ્રાણાયામ એ સાત્ત્વિક વ્યાયામો ગણી શકાય; કારણકે એ વ્યાયામોનો પ્રધાન ઉદ્દેશ શરીરને ભોગી બનાવવાનો નહિ પણ શુદ્ધ બનાવવાનો છે. એથી ઘણા રોગો પણ સારા થાય છે.

૯ પણ, એ વ્યાયામોને યે જીવનનો વ્યવસાય કરી મૂકવો અને તેથી જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતી કહેવાય છે, તેને ઉદ્દેશીને એની પાછળ પડવું એ તેનો દુરુપયોગ છે. શરીરમાં ભેગી થતી અશુદ્ધિઓને જેમ મળ-મૂત્રાદિદ્વારા કાઢી નાખવામાં આવે છે, તેમ શરીરમાંની બીજી કેટલીક અશુદ્ધિઓને આસન અને પ્રાણાયામ દ્વારા કાઢી નાખવી એ જ એ વ્યાયામોનું પ્રયોજન છે.

ખંડ ૧૧ મો : કેળવણી

૧ કેળવણીનું ધ્યેય

૧ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે। જે મુક્તિને માટે લાયક કરે તે વિદ્યા; બાકી બધી અવિદ્યા.

૨ આથી, જે ચિત્તની શુદ્ધિ ન કરે, મન અને ઇંદ્રિયોને વશ રાખતાં ન શીખવે, નિર્ભયતા અને સ્વાશ્રયિત્વ પેદા ન કરે, નિર્વાહનું સાધન ન બતાવે અને ગુલામીમાંથી છૂટવાની અને છૂટેલા રહેવાની ધગશ અને શક્તિ ન ઉપજાવે–તે કેળવણીમાં ગમે તેટલો માહિતીનો ખજાનો, તાર્કિક કુશળતા અને ભાષા-પાંડિત્ય રહ્યાં હોય, છતાં એ કેળવણી નથી અથવા અધુરી કેળવણી છે.

૨ અરાષ્ટ્રીય કેળવણી

૧ ૮૦ કે ૮૫ ટકા માણસોનાં જીવનની જરૂરિઆતોનો વિચાર કરવાને બદલે, મૂઠીભર માણસોની જરૂરીઆતોનો અથવા રાજ્યનાં થોડાં ખાતાંઓની જરૂરીઆતોનો જ વિચાર કરી યોજાયેલી કેળવણી એ રાષ્ટ્રીય કેળવણી તો નથી જ, પણ ખોટી કેળવણ હોવાથી અવિદ્યા જ છે.

૨ એવી કેળવણીએ ભણેલા અને ન ભણેલા વચ્ચે મોટા અંતરાયો ઊભા કર્યા છે, અને વિદ્વાનોને પ્રજાના આગેવાનો, માર્ગદર્શક અને પ્રતિનિધિ બનાવવાને બદલે પ્રજાથી વિખૂટા પડેલા, પ્રજાનાં જીવન અને ભાવનાઓને ન સમજનારા, તેમાં રસ લઈ ન શકનારા અને એમનો પક્ષ રજૂ કરવાને નાલાયક બનાવ્યા છે.

૩ એ કેળવણીએ પોતાનું મહત્ત્વ વધારવા માટે મકાનો, સાધનો, પુસ્તકો, મૃગતૃષ્ણાની જેમ દૂરથી મોહક લાગતા ફાયદાઓની આશાઓ અને ટાપટીપ વગેરેનો આડંબર રચી, પ્રજાને દેવામાં ડૂબાડી છે.

૪ એ કેળવણીએ પ્રજામાં અનેક વહેમો નિર્માણ કર્યા છે: જેમકે, અક્ષરજ્ઞાન અને કેળવણી એ એક જ છે, અને તેના વિના કેળવણી હોઈ જ ન શકે; ભણેલો મજૂરનું જીવન ગુજારે તો તેણે કેળવણીને લજવી કહેવાય; કેળવાયેલો એટલે ઇંગ્રેજી ભણેલો વિગેરે.

૫ એ કેળવણીએ પ્રજાને ધર્મથી વિમુખ કરી છે, અને અનેક પેઢીઓથી પોષાયેલા ધર્મ અને સંયમના સંસ્કારોને ભૂંસી નાખવાનું જ કામ કર્યું છે.

૬ ચિત્તશુદ્ધિનાં મહત્ત્વનાં અંગો—ઈશ્વર, ગુરુ, વડીલ વગેરે વિષે ભક્તિ, નીતિમય જીવન માટે આગ્રહ, અને સંયમ તથા તપમાં શ્રદ્ધા એ

દરેક બાબતમાં આધુનિક કેળવણીએ ભણેલાને સાશંક કે નાસ્તિક કરી મૂકવાની દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો છે.

૭ જો ઉપરનાં પરિણામોથી કોઈ બચી ગયા છે, તો તે કેળવણીને લીધે નહિ, પણ કેળવણી છતાં ઘરના ઉચ્ચ વાતાવરણને લીધે.

૮ એ કેળવણીએ ભોગ અને સંપત્તિમાં એટલી શ્રદ્ધા બેસાડી છે, કે તે ઓછાં થવાની ધાસ્તીથી જ ભણેલા નાહિંમત બની જાય છે, અને સ્પષ્ટપણે સમજાતો ધર્મ આચરવા અશક્તિ બતાવે છે.

૩ રાષ્ટ્રીય કેળવણી

૧ હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય કેળવણી હિંદુસ્તાનની ૮૦ થી ૮૫ ટકા વસ્તીને કેવા પ્રકારનું જીવન ગાળવું પડે છે તેને વિચારીને યોજાયેલી હોવી જોઈએ.

૨ હિંદુસ્તાનની ૮૫ ટકા વસ્તી સીધી કે આડકતરી રીતે, ખેતી પર જીવન નભાવે છે; આથી એમની કેળવણી એમને સારા ખેડૂત કરવાની અને ખેતીની આજુબાજુ નભતા ધંધાઓનું જ્ઞાન આપવાની દૃષ્ટિથી યોજાવી જોઈએ.

૩ કેળવણીથી નિર્વાહનો પ્રશ્ન ઉકેલાવો જોઈએ; આથી ઔદ્યોગિક કેળવણી એ કેળવણીનું પ્રધાન અંગ હોવું જોઈએ.

૪ પ્રજાના નિર્વાહના પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધ્યા વિના ‘સંસ્કારો (Culture) આપવાની કેળવણી’ કે ‘ઈશ્વરનું જ્ઞાન આપવાની કેળવણી’ની વાતો વ્યર્થ છે.

૫ આવી કેળવણી ખેતરમાં કે ગામડામાં જ આપી શકાય. કસ્બામાં કે શહેરમાં એ કેળવણી મળી ન શકે.

૬ વળી, વાંચતાં-લખતાં શીખ્યા પહેલાં કેળવણી પ્રાપ્ત થઈ જ ન શકે એમ હોય, તો હિંદુસ્તાનની પ્રજાને કેળવતાં દાયકાઓ જોઈએ.

૭ પણ અક્ષરજ્ઞાનનો (વાંચવા-લખવાના જ્ઞાનનો) વિરોધ ન કરતાં એ કહેવું જોઈએ, કે કેળવણી એના વિના એ આપી શકાય, અને આપવી જોઈએ.

૮ લખવા-વાંચવાનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં માણસ ગણતાં શીખી શકે, પોતાના ઉદ્યોગ-ધંધાને લગતું પ્રાથમિક વિજ્ઞાન મેળવી શકે, સાહિત્ય સમજી શકે, સાંભળી શકે અને મોઢે કરી શકે, અને શક્તિશાળી હોય તો સર્જી યે શકે; વળી, એનામાં સતાની ધગશ હોય તો ઇજનેરનું જ્ઞાન પણ એ મેળવી શકે છે.

૯ આપણા સેંકડો ભણેલાઓનો, અનેક પુસ્તકો ઊથલાવ્યા છતાં જ્ઞાનભંડાર એટલો અલ્પ હોય છે કે એટલો ભંડાર મેળવવા લાખો લોકોને લખતાં-વાંચતાં શીખવાની કડાકૂટમાં પડવાનું કહેવાને બદલે, જો તેઓ પોતાનું જ્ઞાન તેમને મોઢેથી આપે તો તેમનું ઘણાં વર્ષનું ભણતર થોડા કાળમાં જ તેઓ પ્રજાને પહોંચાડી શકે છે એમ અનુભવ થશે.

૧૦ વળી, ભારતવર્ષની કેળવણીની પદ્ધતિ બિનખર્ચાળ જ હોવી જોઈએ.

૧૧ આથી, એ કેળવણી થોડાં વર્ષમાં પૂરી કરવાનો મોહ ન હોવો જોઈએ, ઉદ્યોગ કરતાં અને આજીવિકા મેળવતાં મેળવતાં એ કેળવણી જન્મભર ચાલી શકે.

૧૨ એ કેળવણી પુસ્તકો ઉપર ઓછામાં ઓછો આધાર રાખનારી હોય, પુસ્તક ન હોય એમ નહિ; પણ વાચન કરતાં શ્રવણ, દર્શન અને ક્રિયા દ્વારા એ વધારે અપાતી હોય.

૪ ઔદ્યોગિક કેળવણી

૧ કેળવણીની શરૂઆત અક્ષરજ્ઞાનથી નહિ, પણ ઔદ્યોગિક કેળવણીથી થવી જોઈએ. જેમાંથી નિર્વાહ થઈ શકે એવા ઉદ્યોગોનું જ્ઞાન બાળકને નાનપણથી જ આપવું જોઈએ.

૨ ખેતી અને વસ્ત્ર એ હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગો છે; આથી એ બે ધંધાઓનું જ્ઞાન આપવાની દરેક શાળામાં સગવડ હોવી જોઈએ.

૩ એ બે ઉદ્યોગોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન સૌને ફરજિયાત હોવું જોઈએ; કારણ એમાંથી જેને નિર્વાહ નથી ચલાવવો તેને યે ઇંદ્રિયોની કેળવણીની દૃષ્ટિએ એ જ્ઞાન મહત્ત્વનું છે.

૪ ખેતી અને વસ્ત્રના ધંધાઓની મદદમાં અને તેને આધારે, સુથાર, લુહાર, રંગાટ વગેરે ધંધાઓ છે. તેનું પણ સામાન્ય જ્ઞાન ખેડૂત તથા વણકરને આપવું જોઈએ.

૫ બાળકેળવણી

૧ બાળકેળવણીની શરૂઆત અક્ષરજ્ઞાનથી નહિ, પણ સ્વચ્છતાની કેળવણીથી થવી જોઈએ.

૨ બાળકના શિક્ષક (બલકે શિક્ષિકા) બાળકને કક્કો ઘૂંટાવવાની ઉતાવળ નહિ કરે, પણ એને પોતાનાં હાથ, પગ, નાક, આંખ, દાંત, નખ વગેરેને સ્વચ્છ રાખતાં શીખવશે. એને નાહતાં અને કપડાં ધોતાં તથા રૂમાલથી નાક વગેરે લૂછતાં શીખવશે.

૩ ત્યાર બાદ એ બાળકની પાસે તકલી અને રેંટિયો મૂકી દેશે, અને કાંતણ સુધીની સર્વ ક્રિયાઓ ધીરજથી બતાવશે, અને તેમાં એનો હાથ બેસાડશે.

૪ વળી, લખતાં-વાંચતાં ન આવડે ત્યાં સુધી એ એને અજ્ઞાન નહિ રાખે; પણ વાર્તાઓ દ્વારા ઇતિહાસ-ભૂગોળનું જ્ઞાન આપશે,

૪ આથી જે ભણેલા છે તેઓ બીજાને વાંચીને શીખવે અને સમજાવે તો ગામડામાં ભણેલાને જેટલું જ્ઞાન વધારવાની શકયતા છે તેટલું વગર ભણેલા પણ પ્રાપ્ત કરી શકે.

૫ લખતાં વાંચતાં આવડવાથી સમજશક્તિમાં વધારો થાય છે એવું કાંઈ નથી, અને ઘણી વાર બુદ્ધિવાન ગામડીઓ સાંભળીને જે જ્ઞાન મેળવે છે તે ભણેલા કરતાં વધારે હોય છે.

૬ જ્ઞાનનો મૂળ ઝરો પુસ્તકોમાં નથી, પણ અવલોકન, અનુભવ અને વિચારશક્તિમાં છે એ ભૂલી જવાથી આપણે પુસ્તકના જ્ઞાન પર વધારે ભાર મૂકી દઈએ છીએ.

૭ સ્ત્રીકેળવણી

૧ પુરુષની જેમ સ્ત્રીને યે કેળવણીનો પૂરો અધિકાર છે. અને પુરુષને જેવી કેળવણી મેળવવાની અનુકૂળતા હોય તેવી સ્ત્રીને યે હોવી જોઈએ.

૨ પુરુષના કરતાં સ્ત્રીનો દરજ્જો અને અધિકાર ઓછા છે એ સંસ્કાર નિર્મૂળ કરવા ઘટે છે.

૩ પુરુષના જેવી કેળવણી મેળવવામાં સ્ત્રીને પ્રતિબંધ ન હોવો જોઈએ, છતાં સેંકડે નવ્વાણું ટકા સ્ત્રીઓને માતૃપદ ભોગવવાનું છે એ ખ્યાલમાં રાખી સ્ત્રીકેળવણીની યોજના થવી જોઈએ.

૪ એટલે કે, જેમ, જેને ખેડૂત કે વણકર ન થવું હોય તેને યે ૮૫ ટકાના ધંધાનું પ્રાથમિક જ્ઞાન હોવું જોઈએ તેમ જેને માતૃપદ ન લેવું હોય તેને યે માતૃપદને અંગભૂત કેળવણી આપવી ઘટે છે.

૮ ધાર્મિક કેળવણી

૧ ધાર્મિક કેળવણી વિનાની કેળવણી કેળવણીના નામને લાયક જ ગણી શકાય નહિ.

૨ દરેક બાળકને પોતે જે ધર્મમાં જન્મ્યો હોય તે ધર્મના મુખ્ય ગ્રંથો, મહાપુરુષો અને સંતો તથા તે ધર્મની માન્યતાઓનું શ્રદ્ધાપુરઃસર જ્ઞાન આપવું જોઈએ.

૩ અહીં ધર્મનો અર્થ વૈદિક, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, યાહુદી, પારસી, શીખ, જૈન, બુદ્ધ વગેરે મુખ્ય ધર્મો જ સમજવો; તેના સંપ્રદાયો કે પેટાશાખાઓનો સમાવેશ થતો નથી. સંપ્રદાયો કે પેટા-શાખાઓના સંસ્કાર તેની ખાસ સંસ્થાઓ જ આપી શકે.

૪ બાળકના ધર્મ ઉપરાંત બીજા મહાન ધર્મોનું પણ સમભાવ-પૂર્વક સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૫ માણસને જેમ શરીર માટે ખોરાક, શ્રમ અને આરામની જરૂર છે, તેમ એના ચિત્તની ઉન્નતિ માટે ધર્મના આલંબનની જરૂર છે. દરેક ધર્મ એવું આલંબન પૂરું પાડવા સમર્થ છે, અને તેથી કોઈને ધર્માન્તર કરવાની જરૂર પડતી નથી. દરેક ધર્મ મનુષ્યપ્રચારિત હોવાથી એમાં દોષો છે અને નિર્માણ થાય છે, અને તેને વારંવાર શુદ્ધ કરવાની જરૂર પડે છે; છતાં કોઈ ધર્મ સર્વથા ત્યાજ્ય થતો નથી. ધાર્મિક કેળવણીને પરિણામે આ સંસ્કાર નિર્માણ થાય એવી દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

૬ જુદા જુદા માનવસમાજોમાં જુદા જુદા ધર્મોની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાથી તેમાં સમાજરચનાના, વિધિઓના અને રૂઢિઓના પરસ્પર વિરોધી લાગે એવા ભેદો હોવા છતાં, દરેક ધર્મમાં સત્યરૂપી પરમેશ્વરની શોધ અને તેનું આલંબન, નીતિપરાયણ તથા સંયમી જીવન અને બીજા માટે ઘસાવાની તથા સ્વાર્થ કરતાં બીજાનું હિત તપાસવાની વૃત્તિ એ ધાર્મિક જીવનનાં સામાન્ય અંગો છે. એ સંસ્કારોનો નિરંતર મોટા ક્ષેત્રમાં વિકાસ એ ધાર્મિક જીવનનો વિકાસ છે. આથી ધાર્મિક કેળવણીમાં આ અંગોનું મહત્ત્વ સમજાવી, બાહ્યભેદોને ગૌણ સમજતાં શીખવવું જોઈએ.

૯ કેળવણીનું વાહન

૧ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કેળવણી સુધી સ્વભાષા એ જ કેળવણીનું વાહન હોવું જોઈએ.

૨ અંગ્રેજી જેવી અત્યંત વિજાતીય ભાષાને કેળવણીનું વાહન કરી, કેળવણી પાછળ લેવાયેલી અને લેવાતી ઘણી મહેનત નકામી ગઈ છે અને જાય છે.

૩ અંગ્રેજીના જ્ઞાન વિના ઉચ્ચ કેળવણી લઈ શકાય જ નહિ એ સ્થિતિ દયાજનક અને શરમાવનારી છે.

૪ કેળવણી ઘર ને ગામડાં સુધી પહોંચી શકી નથી, તેનું એક કારણ એ સ્વભાષા દ્વારા મળી નથી એ પણ છે.

૫ અંગ્રેજી ભાષા કેળવણીના વાહન તરીકે યોજાવાથી દેશની ભાષાઓની વૃદ્ધિ થઈ નથી, અને કેળવાયેલાઓની સ્વભાષાઓની સેવા એટલે અંગ્રેજીમાં કરેલા વિચારોનો સંસ્કૃત કે ફારસીમાં અનુવાદ કરી સ્વભાષાના પ્રત્યયો લગાડીને ઉપયોગ એવું લગભગ પરિણામ આવ્યું છે. આથી, એ સાહિત્ય આમપ્રજામાં બહુ પહોંચી શક્યું નથી, અને તેમના પર અસર ઉપજાવી શક્યું નથી.

૬ પરભાષાના વાહનનું એવું દુષ્પરિણામ આવ્યું છે કે ઘણાક કેળવાયેલા લોકો વિચાર પણ અંગ્રેજી દ્વારા જ કરી શકે છે, સ્વભાષામાં કરી શકતા જ નથી. આ ખેદજનક સ્થિતિ છે.

૭ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી નાની સંસ્થામાં યે ગૂજરાતીને કેળવણીનું વાહન કરવાથી ગૂજરાતી ભાષાની કેટલી બધી સમૃદ્ધિ થઈ છે એ છેલ્લાં થોડાં વર્ષનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ દેખાડી આપે છે.

૮ લોકમાન્યે મરાઠી ભાષા દ્વારા જ પોતાના પ્રાંતની સેવા કરવાથી એ ભાષાની થયેલી સમૃદ્ધિ પણ એ જ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે.

૧૦ અંગ્રેજી ભાષા

૧ અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન વિના કેળવણી અધૂરી જ ગણાય, એ વહેમમાંથી નીકળવાની જરૂર છે.

૨ અંગ્રેજી ભણેલાઓનું કર્તવ્ય છે કે, અંગ્રેજી ભાષાના વિશાળ સાહિત્યમાંથી સુંદર રત્નો ચૂંટી ચૂંટી પોતપોતાની ભાષામાં ઉતારવાં. એ રત્નોનો આનંદ લેવા લાખો લોકોને અંગ્રેજી ભાષા શીખવાની કડાકૂટમાં ઊતરવા કહેવું એ ક્રૂરતા છે.

૩ વ્યવહારમાં અંગ્રેજી ભાષાનો ખપ પડે છે, એ સાચું; પણ એવો વ્યવહાર તો મૂઠીભર લોકોને જ કરવો પડે છે. વળી એમાંનો ઘણો વ્યવહાર તો નિષ્કારણ અથવા આપણી ગુલામીને લીધે જ અંગ્રેજીમાં થાય છે. થોડા અંગ્રેજ અધિકારીઓને દેશની ભાષાઓ શીખવાની મહેનતમાં ન ઊતરવું પડે, તે માટે આખી પ્રજા ઉપર અંગ્રેજી શીખવાનો ભાર નાખવો એ પણ દેશ તરફથી બ્રિટિશ રાજ્યને અપાતી એક જાતની ભારે મહેસૂલ જ છે.

૪ અંગ્રેજી ભાષાને ફરજિયાત કરી બ્રિટિશ રાજ્યે પોતાના પાયા મજબૂત કર્યા છે; અને ભાષાની ગુલામી સ્વીકારાવી પ્રજાને શરીરથી નહિ પણ મનથી યે ગુલામ બનાવી છે. શસ્ત્રને લઈ લેવાથી પ્રજાને જે નુકસાન થયું છે, તેટલું જ કે રતીભાર વધારે નુકસાન અંગ્રેજીને લાદવાથી થયું છે.

૫ અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન વિના દેશના મહત્ત્વના કારભારોમાં ભાગ લઈ શકાય નહિ એ રીતે ફરજિયાત જેવું કરેલું એનું શિક્ષણ, શિક્ષણશાસ્ત્રની તેમજ રાજકારણની દૃષ્ટિએ અત્યંત નુકસાનકારક છે.

૬ યુરોપની વિદ્યાઓ શીખવા માટે યુરોપની કોઈ ભાષાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે એમ સ્વીકારીએ, તો તેટલા ઉપયોગ માટે જેટલું જ્ઞાન જરૂરનું છે તેને માટે આજના જેટલાં વર્ષો અને સમય આપવાં

પડે નહિ. એ ભાષાજ્ઞાનનું ધ્યેય એ ભાષા સમજવાપૂરતું તેને મેળવવાનું હોય. આજે તો અંગ્રેજી ભાષા આપણી માતૃભાષા હોય અથવા તેથીયે વધારે મહત્ત્વની હોય, તેમ તેના લેખન અને ઉચ્ચારણ ઉપર કાબૂ મેળવવાનાં ફાંફાં મારવામાં આવે છે; અને પુષ્કળ વર્ષ સુધી શ્રમ લેવાતાં છતાં ઘણાખરાને એના ઉપર ભાંગ્યો તૂટ્યો જ કાબૂ મળે છે.

૭ આપણે સ્વભાષાને કે પડોશના પ્રાંતની ભાષાને શુદ્ધ રીતે બોલી કે લખી ન શકીએ તેથી ન શરમાઈએ, અને અંગ્રેજી ભાષામાં થતી ભૂલોથી શરમાઈએ કે તેવી ભૂલો કરનારની ઠેકડી કરીએ, એ તે ભાષાએ આપણા ઉપર કેટલો જાદુ ફેલાવ્યો છે તે બતાવે છે. વાસ્તવિક રીતે, અંગ્રેજી એ અત્યંત વિજાતીય ભાષા હોવાથી એના ઉચ્ચારણ અને લેખનમાં આપણાથી દોષો થાય તેમાં કશું નવાઈ જેવું નથી.

૮ પણ, એ જાદુને લીધે આપણે કેળવણીના કાળનાં અર્ધાં કે વધુ વર્ષો એ ભાષા પર કાબૂ મેળવવા પાછળ ખર્ચીએ છીએ. વિદ્યાર્થીના કેટલાયે શ્રમ અને સમયનો આમ દુર્વ્યય થાય છે.

૧૧ ભાષાજ્ઞાન

૧ વ્યવસ્થિત શિક્ષણમાં ભાષાના વિષયોમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન સ્વભાષાને મળવું જોઈએ. સ્વભાષામાં શુદ્ધ રીતે લખતાં, વાંચતાં અને બોલતાં આવડ્યા વિના અંગ્રેજી જેવી અત્યંત વિજાતીય ભાષાનું શિક્ષણ શરૂ થવું જ ન જોઈએ.

૨ સ્વભાષા પછી બીજું સ્થાન રાષ્ટ્રભાષાને હોય. રાષ્ટ્રભાષા એટલે હિંદુસ્તાની. એ વિષે આગળ વધારે કહેવાશે.

૩ ત્રીજું સ્થાન મૂળ ભાષાને મળે; એટલે કે હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ માટે સંસ્કૃત, મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ માટે અરબ્બી કે ફારસી,

પારસીઓ માટે પહેલવી ઇત્યાદિ. સ્વભાષાના અને સ્વધર્મના પાયામાં એ ભાષાઓ હોવાથી એનું જ્ઞાન મહત્ત્વનું છે, અને ઠીક કેળવણી લીધેલા માણસને એનું સાધારણ સારું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

૪ ભાષાઓ શીખવા માટે જેની શક્તિ અને રુચિ છે તેમણે હિંદુસ્તાનની કેટલીક પ્રાન્તીય ભાષાઓ શીખવી જરૂરી છે, ખાસ કરીને દ્રાવિડી ભાષાઓમાંથી એકાદ શીખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; અને સંસ્કૃતમૂલક ભાષાઓમાંની તો એકાદ પણ હોય જ.

૫ કેળવણીની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજીનું સ્થાન ત્યાર બાદ આવે. પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એનું મૂલ્ય વધારે અંકાયેલું છે; છતાં સ્વભાષા, રાષ્ટ્રભાષા અને મૂળભાષા પછી એનું સ્થાન હોય.

૧૨ રાષ્ટ્રભાષા

૧ હિંદુસ્તાની—એટલે કે હિંદી અને ઉર્દૂ બન્નેથી મિશ્રિત—દિલ્હી, લખનૌ, પ્રયાગ જેવાં શહેરોમાં સામાન્ય લોકોમાં બોલાતી ભાષા—એ હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની પ્રજા સિવાય સામાન્ય રીતે એ આખા દેશમાં સેંકડો વર્ષથી વપરાતી આવી છે.

૨ કેળવાયેલા માણસને એ ભાષા શુદ્ધ રીતે બોલતાં, લખતાં અને વાંચતાં આવડવી જોઈએ.

૩ એ ભાષા નાગરી તેમજ ઉર્દૂ બન્ને લિપિમાં લખાય છે; બંને લિપિઓનું જ્ઞાન દરેકને હોવું ઇષ્ટ છે.

૪ રાષ્ટ્રભાષા પ્રાન્તીય ભાષાને ગૌણ બનાવવા માટે સૂચવાતી નથી, પણ આખા દેશના વ્યવહાર માટે છે. રાષ્ટ્રભાષા તરીકે એનું સ્થાન નવું ઉપજાવેલું નથી, પણ જે વ્યવહારમાં છે તેને જ સ્વીકારેલું છે.

૧૩ ઇતિહાસ

૧ ઇતિહાસનો વિષય ખોટા ઉદ્દેશથી અને ખોટા દૃષ્ટિબિન્દુથી શીખવવામાં આવે છે. આથી ઇતિહાસરૂપે શીખવવામાં આવતી બિનાઓ ભલે સાચી હોય છતાં પ્રજાઓની ભૂતકાળની સ્થિતિનો એ ખોટો ખ્યાલ આપે છે.

૨ રાજવંશોની ઊથલપાથલ અને યુદ્ધોનાં વર્ણનો એ પ્રજાનો ઇતિહાસ નથી; હિંદુસ્તાનના જેવી પ્રજાનો તો નહિ જ. એ તો પ્રજાશરીર ઉપર ક્વચિત ઊઠી આવેલા ફોલ્લાઓના ઇતિહાસ જેવો ગણાય. પ્રજાજીવનમાં યુદ્ધો એ નિત્યજીવન નથી, પણ ઉલ્કાપાત છે. એના નિત્યજીવનમાં સમજાવટ, ભાઈચારો, પરસ્પર ઘસારો અને સહકાર હોય છે. એ દ્વારા થયેલી પ્રગતિને ઇતિહાસ બહુ ગૌણ રીતે વર્ણવે છે, અને તેથી ભૂતકાળ વિષે ભૂલભર્યું ચિત્ર રજૂ કરે છે.

૩ જો આવી રીતે ઇતિહાસ તપાસવામાં આવે તો એના નિત્યવ્યવહારમાં હિંસામય કલહ કરતાં અહિંસામય સત્યાગ્રહનો વધારે પ્રયોગ થયો છે એમ જણાશે.

૪ પણ ઇતિહાસના શિક્ષણમાં આટલો જ દોષ નથી. હાલ તો ઇતિહાસનું શિક્ષણ ઇરાદાપૂર્વક એવી રીતે અપાય છે, કે જેથી ખોટો ભાસ ઉત્પન્ન થાય; અને તેથી, અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાંના કાળનું ઘણું અળખામણું ચિત્ર કાઢવામાં આવે છે, અને અંગ્રેજી રાજ્ય પ્રત્યે પ્રજા મોહમૂર્ચ્છામાં રહે એવી બાળપણથી જ પેરવી કરવામાં આવે છે. આમાં અસત્ય જ નથી પણ અપ્રામાણિકતા યે છે.

૧૪ કેળવણીના ઇતર વિષયો

૧ સંગીતના શિક્ષણ ઉપર હિંદુસ્તાનમાં બહુ જ ઓછું ધ્યાન અપાયું છે. ચિત્તના ભાવોને જાગ્રત કરવામાં સંગીત બહુ મોટું

સાધન છે, અને એ રીતે સાત્ત્વિક સંગીત આધ્યાત્મિક વિકાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. બાળકની એ મહત્ત્વની કુદરતી શક્તિ સાત્ત્વિક રીતે કેળવવી જોઈએ.

૨ કર્મેંદ્રિયોનાં અને સમૂહોનાં કાર્યમાં કવાયતના જ્ઞાનને અભાવે અવ્યવસ્થા, વધારે પડતી શક્તિનો વ્યય, ગડબડ–ઘોંઘાટ અને ઘણી વાર જાનમાલની ખુવારી પણ થાય છે. કવાયતની રીતે જ ઊઠવાની, ચાલવાની અને કામ કરવાની, અને ચાર માણસોનું ટોળું થતાં કવાયતની રીતે જ ગોઠવાઈ કામ કરવા લાગવાની ટેવ પડી જવી જોઈએ. આથી કવાયતના શિક્ષણ ઉપર શાળાઓમાં સારી પેઠે ધ્યાન અપાવું જોઈએ, અને મોટાંઓને પણ એની તાલીમ આપવી જોઈએ.

૩ શસ્ત્રનો ત્યાગ હિંદુસ્તાનમાં જબરદસ્તીથી કરાવવામાં આવ્યો છે; હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ એ ઇચ્છાપૂર્વક કર્યો નથી. શસ્ત્ર ધારણ કરવાનો અને લશ્કરી તાલીમ મેળવવાનો પ્રજાને હક્ક છે. માટે એની તાલીમ પણ કેળવણીનો આવશ્યક વિષય છે.

૧૫ શિક્ષક

૧ શિક્ષક પોતાના વિષયમાં જ પ્રવીણ હોવો જોઈએ, એનું ચારિત્ર ગમે તેવું હોય તો યે ચાલે, એ વિચાર દોષભર્યો છે.

૨ ચારિત્રહીન પણ પ્રવીણ શિક્ષકના હાથ તળે શીખી એકાદ વિષયમાં વિદ્યાર્થી પ્રવીણતા મેળવે, તે કરતાં એ ચારિત્રવાન પણ ઓછા પ્રવીણ શિક્ષકના હાથ તળે રહી ઓછી વિદ્યા ભણે એ હજારગણું વધારે સારું છે.

૩ શિક્ષક પોતાનો વિષય શીખવવાની જવાબદારી સમજે, પણ વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર વિષે જવાબદારી ન માને એને શિક્ષક કહી શકાય જ નહિ.

૪ આદર્શ શિક્ષક વિદ્યાર્થીના અભ્યાસમાં જ નહિ, પણ એના આખા યે જીવનમાં રસ લે, અને એના હૃદયમાં ઊતરવા પ્રયત્ન કરે.

૫ એવો શિક્ષક વિદ્યાર્થીને ભયાનક કે યમ જેવો નહિ ભાસે, પણ પૂજ્ય છતાં પોતાની માતા કરતાં યે વધારે નિકટ લાગશે.

૬ શિક્ષકે પોતાની લાયકાત વધારવા હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ; અને પોતાના વિષયોમા છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી એકઠી કરી, તૈયાર થઈને જ વર્ગ લેવો જોઈએ.

૭ એટલે કે શિક્ષકે વિદ્યાર્થી કરતાં યે વધારે સારું વિદ્યાર્થીજીવન ગાળવું જોઈએ અને અભ્યાસરત રહેવું જોઈએ.

૮ પૂરી તૈયારી કર્યા વિના વર્ગ લેનાર શિક્ષક વિદ્યાર્થીનો અમૂલ્ય સમય બગાડે છે.

૯ શિક્ષકે શીખવવાની સારામાં સારી રીત શોધ્યા જ કરવી જોઈએ અને દરેક વિદ્યાર્થીની ખાસિયત તપાસી તેને જે રીતે એના વિષયમાં સૂઝ પડે અને રસ ઉત્પન્ન થાય તેવો ઉપાય ખોળવો જોઈએ. અને વિદ્યાર્થીઓને શંકા પૂછવા તક આપી તેમનું સમાધાન કરવું જોઈએ.

૧૦ મારવું, ગાળ દેવી, તિરસ્કાર કરવો કે બીજી કોઈ શિક્ષા કરવી, એની શિક્ષકોને મનાઈ હોવી જોઈએ.

૧૧ સારી રીતે કામ કરવા ઇચ્છનાર શિક્ષક ઘણા મોટા વર્ગો ઉપર ધ્યાન ન આપી શકે એ દેખીતું છે.

૧૨ સેંકડો વિદ્યાર્થીઓની શાળાઓ પણ ઇષ્ટ નથી.

૧૬ વિદ્યાર્થી

૧ વિદ્યા વિનયથી શોભે છે; એટલું જ નહિ, પણ વિનય વિના પ્રાપ્ત થતી પણ નથી.

૨ વિદ્યાર્થીએ શિક્ષક પ્રત્યે ગુરુભાવે એટલે શ્રદ્ધાથી, વિનયથી અને સેવાવૃત્તિથી વર્તવું જોઈએ. શિક્ષક કહે તે પોતાના હિતનું જ એમ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ.

૩ એવી શ્રદ્ધાને યોગ્ય શિક્ષક નથી, એમ ખાતરી થાય તો વિનય ન છોડતાં શિક્ષકનો જ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૪ વિદ્યાર્થીએ શિક્ષકને પ્રશ્નો પૂછી પોતાની શંકાઓ ટાળવી જોઈએ.

૫ વિદ્યાર્થીએ શિક્ષક પાસેથી બધું જ્ઞાન કાઢી લેવું છે એવી અધીરાઈ ન દેખાડવી જોઈએ. વિનયથી જેણે શિક્ષકનું મન પ્રસન્ન કર્યું છે, તેને પોતાનું સર્વ જ્ઞાન આપવું એવી શિક્ષકને જ અધીરાઈ ઉત્પન્ન થાય છે; અને જ્યાં સુધી શિક્ષકને એમ થાય નહિ ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીએ ધીરજ રાખવી જોઈએ.

૬ પણ શિક્ષક જ્ઞાન વરસાવવા માંડે ત્યારે વિદ્યાર્થીએ પ્રમાદી થઈ તક ગુમાવવી ન જોઈએ.

૧૭ છાત્રાલય

૧ છાત્રાલય એટલે વિદ્યાર્થીને રહેવા-જમવાની સગવડ કરી આપનાર વીશી નથી.

૨ છાત્રાલયનું મહત્ત્વ શાળા કરતાં યે વધારે છે. એ તો માતા-પિતાના ઘરની અવેજીમાં હોય; એટલું જ નહિ પણ માતા-પિતાના ઘરમાં જે સંસ્કારો મળી નથી શકતા તે આપવાની એ અભિલાષા રાખે.

૩ આથી શાળાના આચાર્ય કે વર્ગશિક્ષક કરતાં યે છાત્રાલયનો ગૃહપતિ વધારે લાયક માણસ હોવો જોઈએ. એનામાં શિક્ષક ઉપરાંત માતા-પિતાના ગુણો હોવા જોઈએ.

૪ એની નજર વિદ્યાર્થીઓનાં એકેએક કાર્ય અને સોબત ઉપર ફરતી રહેવી જોઈએ.

૫. છોકરાઓ ભેગા રહે ત્યાં ઉઘાડા તેમજ ગુપ્ત દોષો દર્શન દીધા કરે છે. ગૃહપતિ એને વિષે અત્યંત ચોકીરતા રાખે.

૬ છાત્રાલયમાં પંક્તિભેદ ન હોવો જોઈએ.

૭ બનતા સુધી, એમાં નોકરચાકર ન હોવા જોઈએ; અને વિદ્યાર્થીઓનાં અંગત કામો તો વિદ્યાર્થીઓએ જાતે જ કરવાં જોઈએ.

૮ છાત્રાલયનું ખર્ચ ગરીબ દેશને પાલવે એટલું જ આવવું જોઈએ.

૯ વિદ્યાર્થીઓને નિયમિત રીતે મિષ્ટાન્ન મળવું જ જોઈએ, એવો રિવાજ સારો નથી.

૧૦ છાત્રાલય સાદાઈનું, કરકસરનું અને સંસ્કારિતાનું દર્શન કરાવનાર હોવું જોઈએ. છાત્રાલયમાં જઈ વિદ્યાર્થી વધારે વરણાગીઓ, ખર્ચાળ અને ઉચ્છૃંખલ થાય, તો તે છાત્રાલય સફળતા મેળવતું નથી એમ કહેવું જોઈએ.

ખંડ ૧૨ મો : સાહિત્ય અને કળા

૧ સામાન્ય ટીકા

૧ સાહિત્ય અને કળાએ સત્ય, હિતકર અને ઉપયોગીપણાની કસોટીમાં પસાર થવું જ જોઈએ.

૨ સત્ય અહીં વિશાળ અર્થમાં સમજવું. વિગતો અથવા બિનાઓની સત્યતાના અર્થમાં નહિ, પણ સિદ્ધાંત અથવા આદર્શની સત્યતાના અર્થમાં. દાખલા તરીકે, હરિશ્ચંદ્ર કે રામની કથા કેવળ કાલ્પનિક હોય એમ બને. પણ, એ કથાથી ઉપજતા સિદ્ધાંતો અને આદર્શો હિતકર અને ઉપયોગી છે, તેથી એ કથાનું સાહિત્ય એ કસોટીમાંથી પસાર થાય છે.

૩ બિનાઓ અને વર્ણનો સત્ય અને આબેહૂબ ચિતાર રજૂ કરનારાં હોય, તેથી તે યોગ્ય પ્રકારનાં સાહિત્ય અને કળા છે એમ ન કહેવાય. વળી બિનાઓ સત્ય હોવા છતાં અહિતકર અને નિરુપયોગી અથવા કુ-ઉપયોગી હોય છે. તેને રજૂ કરનારાં સાહિત્ય અને કળા નુકસાનકારક જ છે. દાખલા તરીકે વેશ્યાના ઘરનો ચિતાર.

૪ ઘણી વાર સત્ય, નીતિ. ધર્મ ઇત્યાદિનો છેવટનો જય બતાવ્યા છતાં તેની પહેલાંનું અસત્ય, અનીતિ, અધર્મ વગેરેનું ચિત્ર એટલું બીભત્સ રીતે ચીતરવામાં આવે છે કે લોકોની હલકી વૃત્તિઓ જ એથી ઉશ્કેરાય છે. આવાં સાહિત્ય અને કળા પણ ગંદાં જ ગણાય.

૨ સાહિત્યની શૈલી

૧ કેટલુંક સાહિત્ય વિદ્વાનો અથવા પરંપરામાં આવેલા લોકો જ સમજી શકે એવું હોય છતાં ઉત્કૃષ્ટ હોય છે એ સાચું; પણ સાધારણ રીતે, એ તે સાહિત્યનો ગુણ નહિ પણ ખામી ગણાવી જોઈએ. ખાસ કારણ ન હોય તો સાહિત્ય ઉત્કૃષ્ટ હોય છતાં સામાન્ય લોકો સમજી શકે એવી ભાષા વાપરવાનો સાહિત્યકારનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ.

૨ આમાં અપવાદ હોઈ શકે છે; તેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ:—

(૧) ભાષા સરળ અને સહેલી હોય છતાં વિષય નવો, અસામાન્ય, કઠણ અને ઊંડો વિચારાયેલો હોય, તેવું સાહિત્ય સામાન્ય માણસો બીજાની મદદ વિના ન સમજી શકે એમ બને. દાખલા તરીકે ગીતા. સામાન્ય સંસ્કૃત ભણેલો માણસ ભાષાદૃષ્ટિએ ગીતા સમજી શકે એટલી એની શૈલી સહેલી છે એમ કહી શકાય; છતાં સામાન્ય માણસો—સંસ્કૃત જાણતા છતાં—એનું તાત્પર્ય ન ગ્રહણ કરી શકે, અને વિદ્વાનોની ટીકાઓનો આશ્રય શોધે; કારણ કે એનો વિષય કઠણ અને ઊંડો વિચારાયેલો છે, અને કેવળ ભાષા-જ્ઞાનથી સમજી શકાય એવો નથી.

(૨) એ જ પ્રમાણે શાસ્ત્રીય ગ્રંથો જેમાં ખાસ પરિભાષા વાપરવામાં આવી હોય તે સામાન્ય લોકો ન સમજી શકે

તેમાં એ અર્થોનો દોષ ન ગણાય: જેમકે—તર્કશાસ્ત્રનું, કાયદાનું કે વૈદકનું પુસ્તક.

(૩) મનોરંજનાર્થે જોડેલા કોયડાઓ, ઉખાણાં, કબીર જેવાનાં ગૂઢ કાવ્યો, 'અવળી વાણી' વગેરેના અર્થો, ઘણુંખરું પરંપરાથી જ જાણી શકાય છે. આવું સાહિત્ય અલ્પ પ્રમાણમાં અને જ્ઞાનદાયી તથા નિર્દોષ હોય તો તેનો કોઈ વિરોધ નહિ કરે.

૩ પહેલા બે પ્રકારના અપવાદમાં જણાવેલા સાહિત્યમાંથી સામાન્ય લોકો માટે જેટલું આવશ્યક અને ઉપયોગી હોય તેટલું સરળ ભાષામાં રજૂ કરવું એ પણ તે વિષયમાં પ્રવીણ થયેલાઓની એક ફરજ છે.

૩ ભાષાંતરો

૧ **બીજી** ભાષાના ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનો પરિચય પોતાની ભાષાના લોકોને કરાવવો એ પણ સાહિત્યનું એક ઉપયોગી અંગ છે.

૨ **સારા** ભાષાંતરમાં નીચેના ગુણ હોવા જોઈએ:

(૧) એ જાણે સ્વભાષામાં જ વિચારાયું અને લખાયું હોય એવું સહજ અને સરળ હોવું જોઈએ. જે ભાષામાંથી ઉતારાયું હોય તે ભાષાના રૂઢિ-પ્રયોગો અને શબ્દોના વિશેષ અર્થો ન જાણનાર એને સમજી ન શકે એવું તે ન હોવું જોઈએ.

(૨) એવા રૂઢિ-પ્રયોગો ભાષાંતરમાં યોજવા જ પડે, અથવા મૂળ શબ્દનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા જે શબ્દ યોજવા પડે તથા સ્વભાષાના લોકોને અપરિચિત હોય એવાં દષ્ટાંતો, રૂપકો કે દંતકથાઓનો ઉલ્લેખ કરવો પડે તો તેને સમજાવવા પૂરતી ટીપ આપવી જોઈએ.

(૩) ભાષાંતરકારે જાણે મૂળ પુસ્તકને પી જઈને તથા પચાવીને એને ફરીથી સ્વભાષામાં ઉપજાવ્યું હોય એવી એ કૃતિ લાગવી જોઈએ.

(૪) મૂળ પુસ્તક જે ખૂબીઓને લીધે પંકાયું અને ઉત્કૃષ્ટ ગણાયું હોય તે ગુણો જો ભાષાંતરમાં ન ઊતરે તો તે ભાષાંતર ઊતરતી પંક્તિનું જ ગણાય.

(૫) સામાન્ય રીતે, મૂળ પુસ્તકને બદલે તેનો આધાર આપી શકાય એટલું એ પ્રમાણકારક હોવું જોઈએ.

૩ **આથી**, સ્વતંત્ર પુસ્તક કરતાં ભાષાંતર કરવાનું કામ હમેશાં સહેલું નથી હોતું. મૂળલેખક સાથે જે પૂરેપૂરો સમભાવી અને એકરસ થઈ શકે નહિ અને એના મનોગતને પકડી લે નહિ તેણે તેનું ભાષાંતર કરવું ન જોઈએ.

૪ **ભાષાંતર** કરવામાં જુદી જુદી જાતનો વિવેક કરવો જોઈએ; કેટલાંક પુસ્તકોનું અક્ષરશઃ ભાષાંતર કરવું આવશ્યક ગણાય; કેટલાંકનો માત્ર સાર આપી દેવો બસ ગણાય; કેટલાંક પુસ્તકનાં ભાષાંતર સ્વસમાજને સમજાય એ રીતે વેશાંતર કરીને જ આપવાં જોઈએ; કેટલાંક પુસ્તકો તે ભાષામાં ઉત્કૃષ્ટ ગણાતાં હોય છતાં પોતાનો સમાજ અતિશય જુદા પ્રકારનો હોવાથી તેના ભાષાંતરની સ્વભાષામાં જરૂર જ ન હોય; અને કેટલાંક પુસ્તકોનાં અક્ષરશઃ ભાષાંતર ઉપરાંત સારરૂપ ભાષાંતરની પણ જરૂર ગણાય.

૪ જોડણી

૧ ગૂજરાતી ભાષામાં જોડણી વિષે અરાજકતા જેવું વર્તે છે તે ઇષ્ટ નથી.

૨ વ્યાકરણ અને જોડણીના નિયમો ભાષાની વૃદ્ધિ સાથે થોડા ઘણા બદલાતા રહે એ સમજી શકાય એવું છે; છતાં સામાન્ય

વ્યવહારના શબ્દો અને તેનાં રૂપોના વ્યાકરણ તેમજ જોડણીના નિયમો નિશ્ચિત થઈ જવા ઘટે છે.

૩ કેટલાક વિરલ શબ્દોની જોડણી વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ હોય એમ દરેક ભાષામાં બને છે. પણ સામાન્ય શબ્દોની બાબતમાં વિદ્વાનોએ પ્રજાને એકજ જાતની જોડણીની ભલામણ કરવી જોઈએ.

૪ એ ભલામણ કરવામાં ચાલુ રૂઢિ, લખવા તથા છાપવાની સગવડ, ઉચ્ચાર, વ્યાકરણના નિયમ તથા વ્યુત્પત્તિ, એ સર્વ બાબતો ઉપર યથાયોગ્ય ધ્યાન આપવું જોઈએ, તથા કોઈ ઠેકાણે એકને તો બીજે ઠેકાણે બીજી બાબતને મહત્ત્વ આપવાની જરૂર સમજવી જોઈએ. સામાન્ય લોકો જોડણીની બાબતમાં મૂંઝવણમાં ન પડે એ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

૫ એ દૃષ્ટિએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે જોડણીના નિયમો ઠરાવી ‘ જોડણી કોશ ’ રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તથા તેને બીજી પણ કેટલીક સંસ્થાઓએ માન્યતા આપી છે. તેને જ સામાન્ય લોકોએ અનુસરવાની સલાહ છે; અને તેમાં જે દોષો હોય તેને દૂર કરવા વિદ્વાનોને વિનંતિ છે.

૫ વર્તમાનપત્રો

૧ વર્તમાનપત્રો, માસિકો વગેરે પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનાં અંગો છે. સામાન્ય પ્રજાને કેળવવાનું એ એક જબરું સાધન છે.

૨ પણ એ સાધનનો અતિશય દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. લોકોને સાચી માહિતી અને સારી સલાહ આપવાને બદલે, ઇરાદાપૂર્વક ખોટી, અર્ધી સાચી–અર્ધી ખોટી, અધૂરી અથવા સાચી માહિતીને ખોટા દૃષ્ટિબિન્દુથી મૂકી લોકોને ખોટે માર્ગે દોરવાનું કામ વર્તમાનપત્રો-દ્વારા પદ્ધતિપૂર્વક કરવામાં આવે છે.

૩ જાહેર ખબરો દ્વારા પૈસા મેળવવાના લોભમાં એ અનેક પ્રકારનાં જુઠાણાં અને અનીતિ ફેલાવનારું સાધન બન્યું છે.

૪ વાંચવાનો શોખ ધરાવનાર માણસને ફુરસદ હોય, અને તેને પ્રત્યક્ષ રીતે તડાકામાં ગાળવા માટે સોબત ન હોય અને તેથી કંટાળો આવે, તો તે કંટાળો આવવા દેવાને હરકત નથી. થોડી વાર કંટાળીને પડી રહ્યા બાદ એ કાંઈ કામ શોધીને તેમાં વળગશે; પણ કેવળ ફુરસદનો સમય વીતાડવાના હેતુથી જ પ્રસિદ્ધ થયેલું પત્ર, માસિક કે વાર્તાનુ પુસ્તક એ લઈને બેસે તો તેથી એ, આભાસરૂપ મનોરંજન મેળવી, વધારે સમય પરોક્ષ તડાકામાં—એટલે આળસમાં ગાળશે, અને ઘણુંખરું, પોતાના મનને હલકી લાગણીઓથી ચલિત કરી મૂકશે અને કુસંસ્કારોને પોષશે. પત્રો, માસિકો અને નવલકથાનાં પુસ્તકોથી અનેક તરુણ અને તરુણીઓ વિકારી અવસ્થામાં પડેલાં અને કુમાર્ગે દોરાઈ ગયેલાં જોવામાં આવ્યાં છે. આવાં પ્રકાશનો બાળી મૂકવાને યોગ્ય જ ગણાય.

૫ પોતાનો કે બીજા કોઈ તરફથી મળેલો પણ સાચો હિતકર અને ઉપયોગી કાંઈક સંદેશો પોતાને પહોંચાડવાનો છે એવું જેને લાગી ગયું હોય તેણે જ પત્રના કે લેખનના વ્યવસાયમાં પડવું જોઈએ. એણે સત્યને ચીવટાઈથી વળગી રહેવું જોઈએ, અને પોતાની વિરુદ્ધ જતી પણ સત્ય હકીકતોને તથા ફરિયાદોને પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ, તથા પોતાની ભૂલોને નિખાલસપણે કબૂલ કરવી જોઈએ. જાહેર ખબરોથી પોતાનો ખર્ચ કાઢવાના લોભમાં એણે ન પડવું જોઈએ; પણ પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી લોકપ્રિયતાને લીધે જ તેનું ખર્ચ નીકળી રહે એવી સ્થિતિ આણવી જોઈએ. આથી, એ મૂઠીભર લોકોની જરૂરિયાતોને નહિ પણ સમસ્ત પ્રજાની અથવા આમપ્રજાની જરૂરિયાતો અને બાબતોને ચર્ચનારું હોવું જોઈએ.

૬ કળા

૧ કુદરતના સૌંદર્ય આગળ માણસે નિર્માણ કરેલી સર્વે કળાઓનું સૌંદર્ય નજીવું છે. આકાશ અને પૃથ્વીનું સૌંદર્ય કળારસિકને આનંદ આપવાને પૂરતાં છે. તે કળાનો જે સ્વાદ લઈ શકતો નથી તે જો મનુષ્યનિર્મિત કળાનો શોખીન ગણાતો હોય તો તે મોહક દેખાવોને જ કળા સમજનારો હોવો જોઈએ. સાચી કળાનું એને ભાન જ નથી.

૨ સાચી કળા એ સારા સાહિત્યની જેમ વિચારોને રજૂ કરવાનું સાધન છે; અને સાહિત્યની શૈલી વિષે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે યથોચિતપણે કળાને પણ લાગુ પડે છે.

૩ કળાને નીતિ, હિતકરતા અને ઉપયોગિતા સાથે સંબંધ નથી, પણ કેવળ સૌંદર્ય સાથે જ સંબંધ છે એમ કહેવું એ સૌંદર્યને તેમ જ કળાને ન સમજવા બરોબર છે. સત્ય એ જ ઊંચામાં ઊંચી કળા અને શ્રેષ્ઠ સૌંદર્ય છે, અને તે નીતિ, હિતકરતા અને ઉપયોગિતાથી રહિત હોઈ શકે નહિ.

૪ આથી કળા એ મનુષ્યજીવનને ઉપયોગી સાધન-સામગ્રીઓમાં દેખાવી જોઈએ; અને કળાને લીધે એ પદાર્થો સુંદર લાગવા ઉપરાંત વધારે સારી રીતે કામ આપનારા યે થવા જોઈએ.

૫ જે કળાની પાછળ પ્રાણીઓ ઉપર જુલમ, હિંસા, હાડમારી વગેરે રહ્યાં હોય, તેમાં દેખીતું સૌંદર્ય ગમે તેટલું હોય તો યે એ કળા કલિ અથવા સેતાનનું જ બીજું નામ છે.

૬ જે કળા મનુષ્યની હલકી વૃત્તિઓને ઉશ્કેરે, અને ભોગોની ઇચ્છાને વધારે તે કળા ગંદા સાહિત્યના જેવી જ ગણાય.

ખંડ ૧૩ મો : સ્વયંસેવક

૧ સ્વયંસેવકનાં લક્ષણો—સામાન્ય

૧ ગુજરાન મેળવવા માટે કોઈ પણ ધંધો કરવો જ જોઈએ એટલા માટે પ્રજાસેવાનું કામ સ્વીકાર્યું ન હોય, પણ પ્રજાની સેવા કરવી એ જ જેના મનની મુખ્ય અભિલાષા હોય તે સ્વયંસેવક ગણાય.

૨ પોતાનો સર્વ સમય પ્રજાની સેવામાં આપતો હોવાથી તે પોતાનો નિર્વાહ એ કાર્યને માટે સ્થપાયેલી સંસ્થામાંથી જ મેળવી લે એમાં દોષ નથી; અને કાર્ય બરાબર થાય તે માટે એવા સ્વયંસેવકોની જરૂર રહે છે જ.

૩ પણ સ્વયંસેવકનું નિર્વાહનું ધોરણ બીજા સેવકો કરતાં જુદું હોય. એ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છાથી એ કાર્યમાં પડેલો ન હોવાથી એ પોતાના વેતનમાં વધારો થવાની અપેક્ષા ન રાખે, અને પોતા પર બીજાઓના નિર્વાહની જવાબદારી વધે નહિ એ વિષે શક્ય તેટલી કાળજી લે. વળી, એણે કાંઈક પ્રત્યક્ષ અથવા ભાવિ આશાઓનો ત્યાગ કર્યો હોય એમ અપેક્ષા રાખી શકાય.

એ થોડું બચાવી રાખવાની ઇચ્છાથી વેતન ન ઠરાવે, પણ શ્રદ્ધા રાખે કે અડચણને સમયે ઈશ્વર એને આપી રહેશે જ.

૪ પોતે કાંઈક ત્યાગ કર્યો છે અથવા સ્વયંસેવક કે આજીવન સેવક બન્યો છે, એ વાતનું જેને ભાન કે અભિમાન રહ્યા કરે છે, તે સ્વયંસેવક છતાં પામરતા બતાવે છે.

૫ સ્વયંસેવક નમ્રતાની પરાકાષ્ઠા બતાવે—'શૂન્ય' થઈને રહે. એ બીજા વેતન લેનાર સેવકો કે બીજા વ્યવસાયો ઉપરાંત સેવાનાં કામ કરનારા લોક કરતાં પોતાને શ્રેષ્ઠ ન માને, અને તેમના ઉપર સરસાઈ ભોગવવા પ્રયત્ન ન કરે.

૬ સ્વયંસેવકે પોતાની કોઈ સ્વાર્થી—જેવી કે યશ, અધિકાર, વગેરેની મહેચ્છા પાર પાડવા પ્રજાસેવાના કાર્યમાં પડવું ન જોઈએ; પણ પોતાના દેશબંધુઓને કાંઈક વધારે સુખને માર્ગે ચડાવવામાં પોતે નિમિત્ત થાય એ જ ઇચ્છાથી કાર્યમાં પડવું જોઈએ.

૭ આથી, સ્વયંસેવક પોતાની મીઠાશ અને નમ્રતાથી પ્રજાનાં અને સાથીઓનાં મનને હરી લે; પોતાના કાર્યપ્રદેશમાં જે કાંઈ સફળતા મળી હોય તેનો યશ બીજા સાથીઓને આપે; અને પોતે કરેલી સેવાના બળે જ એમનો માનીતો થાય.

૮ નિઃસ્વાર્થી, નમ્ર, પ્રામાણિક અને ચારિત્રવાન સ્વયંસેવક પ્રજાનો પ્રિય ન થઈ પડ્યો હોય એવો અનુભવ નથી. ઊલટું, અનુભવ એવો છે કે જેને વિષે વિશ્વાસ બેઠો હોય તેવો સ્વયંસેવક પોતાના કાર્યપ્રદેશમાં લગભગ સરમુખત્યારી ભોગવે છે, અને પ્રજા એના પડ્યા બોલને ઝીલી લે છે. એ કોઈનો અણમાનીતો કે ઈર્ષા-પાત્ર થતો નથી કે ત્રાસદાયક લાગતો નથી.

૯ પ્રજા કે બીજા સાથીઓ, અથવા આગેવાનો કે સ્વયંસેવક મંડળની બહારના કાર્યકર્તાઓ કૃતઘ્ન છે કે કાર્યમાં આડખીલીરૂપ છે એવું જેને વારંવાર લાગતું હોય, તે સ્વયંસેવકમાં પો

ભારે દોષ છે એમ નક્કી માનવું; કારણ પ્રજા, સામાન્ય રીતે, કૃતઘ્ન જ નહિ, પણ બહુ ઉદારપણે સ્વયંસેવકની કદર બૂઝનારી હોય છે એવો અનુભવ છે.

૧૦ સ્વયંસેવકમાં નીચેના ગુણો હોવા જોઈએ:

(૧) એ ધાર્મિક વૃત્તિનો હોવો જોઈએ. એટલે કે એને સત્કર્મ, સદ્વાણી અને સદ્વર્તનમાં પૂર્ણ નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. એ માટે એને ખંત, એમાં દોષ થાય તો બળતરા, અને એમાં જ પોતાનું અને પ્રજાનું શ્રેય છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.

(૨) એનું ચારિત્ર એવું વિશુદ્ધ હોવું જોઈએ કે સ્ત્રીઓ એની પાસે નિર્ભયપણે જઈ શકે, અને પ્રજાને એને સ્ત્રીઓ પાસે જવા દેવામાં સંકોચ ન લાગે.

(૩) એનો આર્થિક વ્યવહાર સાવ ચોખ્ખો હોવો જોઈએ. કેટલાક માણસો મોટી રકમોમાં પ્રામાણિક હોય છે, પણ 'ચીભડાનાં ચોર' હોય છે. કેટલાક પાઈનો હિસાબ બરોબર આપે છે અને મોટી રકમોમાં ઘાલમેલ કરનારા હોય છે. સ્વયંસેવક આ બન્ને આક્ષેપોથી પર હોવો જોઈએ અને પોતાને હસ્તક આવેલી પાઇ-પાઇનો એણે બરાબર હિસાબ રાખવો જોઈએ.

(૪) એ હમેશાં ઉદ્યોગી હોવો જોઈએ. જે ગપ્પાં-સપ્પાંમાં, નકામી વાતોમાં, ચોરા-ચૌટામાં વખત ગાળતો જણાય, તે સ્વયંસેવક કદી પ્રતિષ્ઠા નહિ મેળવે. એની ઉદ્યોગિતા પ્રજાને દાખલો બેસાડનારી થવી જોઈએ.

(૫) સમયપાલન એનામાં અવશ્ય હોવું જોઈએ. જે કાર્ય માટે જે સમય નક્કી કર્યો હોય, તેમાં ચૂક ન પડવી જોઈએ.

(૬) આનો અર્થ એ થયો કે એ બરાબર રીતે નિયમપાલન

કરતો હોવો જોઈએ. સવારથી રાત સુધીની એની ક્રિયા ઘડિયાળની જેમ બરાબર ક્રમ પ્રમાણે ચાલતી હોવી જોઈએ.

(૭) વળી, પોતાની સંસ્થાના સિદ્ધાંતોનું અને નિયમોનું એ ખંતપૂર્વક પાલન કરનારો અને પોતાના ઉપરીની આજ્ઞાને બરાબર બજાવનારો હોવો જોઈએ. જે આજ્ઞાપાલનમાં સમજતો નથી તે કદી આજ્ઞા પળાવવાની લાયકાત મેળવી નહિ શકે.

(૮) સ્વયંસેવક પોતાના દેહ–ગેહની ચિંતા ઈશ્વરને સોંપી નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. પ્રજાની સેવા માટે પોતાનાં ધન, પ્રાણ, કુટુંબ, સુખ–સગવડ, સ્વતંત્રતા ઇત્યાદિનો ત્યાગ કરવાની પહેલી જવાબદારી એણે પોતાને માથે લઈ લેવી જોઈએ, અને જ્યારે જરૂર આવી પડે ત્યારે, ભારે જોખમ ઉઠાવીને યે, પ્રજાકીય કાર્યમાં પડવું જોઈએ.

(૯) સ્વયંસેવક જાતે અતિશય સ્વચ્છ હોવો જોઈએ; છતાં, અસ્વચ્છ માણસો સાથે ભળતાં અને અસ્વચ્છતા હઠાવવાનું કામ કરતાં એને સૂગ ન ચડવી જોઈએ.

(૧૦) સ્વયંસેવકે રોજનીશી લખવાની ટેવ રાખવી જોઈએ, અને તેમાં પોતાનું દૈનિક કર્મ બરોબર નોંધવું જોઈએ.

(૧૧) ઈશ્વરસ્મરણથી દિવસનો આરંભ કરી રાત્રે આખા દિવસનું પોતાનું કાર્ય તપાસી જઈ તથા તે પર મનન કરી અને ઈશ્વરસ્મરણપૂર્વક નિદ્રા લેનારો સ્વયંસેવક પ્રજાની સેવા કરતો કરતો શ્રેયને જ પામે.

(૧૨) આવો સ્વયંસેવક વિચાર કરતાં શોધી લેશે કે પ્રજાના સેવકે બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને રહેવું જોઈએ; અને જ્યારથી એને એ બાબતની ખાતરી થાય, ત્યારથી તે એ દિશામાં પ્રયત્નશીલ થાય.

૨ ગ્રામસેવકની ફરજો*

૧ ગ્રામસેવકનો પહેલો ધર્મ ગ્રામનિવાસીને સ્વચ્છતાની કેળવણી આપવાનો છે. એ કેળવણીમાં વ્યાખ્યાન અને પત્રિકાને ઓછું સ્થાન છે, એટલે એ પદાર્થપાઠથી જ આપી શકાય. આમ કરવા છતાં ધીરજની આવશ્યકતા રહેશે જ. ગ્રામસેવક બે દિવસ સેવા કરે એટલે લોકો પોતાની મેળે કામ કરતા થઈ જશે એમ માનવાનું કારણ નથી.

૨ ગ્રામસેવકે ગ્રામવાસીઓને ભેગા કરી પ્રથમ તેમનો ધર્મ સમજાવવો. પછી ગામડામાંથી જ કોદાળી, પાવડો, ટોપલી કે ડોલ અને ઝાડુ એટલી ચીજો પેદા કરી લઈ સફાઇનું કામ શરૂ કરી દેવું.

૩ રસ્તા તપાસી પહેલાં મળને ટોપલીમાં પાવડા વતી એકઠો કરવો, અને તે જગ્યાને ધૂળ વતી ઢાંકી દેવી. જ્યાં મૂત્ર હોય ત્યાં પણ પાવડા વતી ઉપરની ભીની ધૂળ તે જ ટોપલીમાં લઈ લેવી, ને પછી તેની ઉપર આસપાસની ચોખ્ખી ધૂળ વેરવી.

૪ મળ ખેડૂતને સારુ સુવર્ણ છે. તેને ખેતરમાં નાખવાથી તેનું સુંદર ખાતર બને છે અને પાક ઘણો સરસ ઊતરે છે. આથી ખેડૂતને સમજાવી બનતાં સુધી કોઈકના ખેતરમાં આશરે નવ ઇંચિ ઊંડા મળ દાટવા; એથી વધારે ઊંડા ન દાટવા. મળ દાટી ખાડો માટીથી પૂરી દેવો.

૫ મળની વ્યવસ્થા કર્યા બાદ કચરાની વ્યવસ્થા કરવી. કચરો બે પ્રકારનો હોય છે: (૧) ખાતર લાયકનો. જેમકે છાણ, મૂતર, શાકભાજીનાં છોડાં, એઠવાડ વગેરે; (૨) લાકડાં, પથરા, પતરાં, ચીંથરાં ઇત્યાદિ.

૬ ખાતરજોગ કચરો જુદો ભેગો કરી મળની જેમ, પણ જુદા

* 'ગામડાંની વહારે' એ લેખમાળાને આધારે.

૧૨ ગ્રામસેવકે કમમાં કમ દિવસમાં એક વાર લોકોને અનુકૂળ હોય તેવે સમયે ગ્રામવાસીઓને ભેગા કરી, સમૂહપ્રાર્થના કરવી. લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં તે હોય. ગ્રામસેવકને સંગીતનું ઠીક જ્ઞાન હોવું ઇષ્ટ છે; અને તેવું જ્ઞાન ન હોય તો ગામમાંથી સારું ગાઈ શકનારાઓ પાસે ભજન, ધૂન વગેરે ગવડાવવાં અને બીજાઓને તેમાં જોડવા. ઘણાંખરાં ગામોમાં ભજનમંડળીઓ હોય છે, તેમને નવાં અને સારાં ભજનો શીખવી તેમનો પ્રાર્થનામાં ઉપયોગ કરવો.

૧૩ પ્રાર્થના બાદ લોકોને વર્તમાનપત્રોમાંની ઉપયોગી બિનાઓ, સારા લેખો, પુસ્તકો, ધાર્મિક ગ્રંથો કે કથાઓ કહેવાં કે વાંચી સંભળાવવાં.

૧૪ ગ્રામસેવકે નીચેની સૂચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવીઃ

(૧) ગામમાં પક્ષો હોય તો કોઈ પણ પક્ષમાં પોતે ભળવું નહિ; પણ તટસ્થ રહી સર્વેની સરખી સેવા કરવી, અને સરખી મિત્રાચારી રાખવી, તથા પોતાના પ્રભાવથી જો કાંઈ થઈ શકે એમ હોય તો તે પક્ષો મટાડવા પ્રયત્ન કરવો.

(૨) સામાન્ય રીતે મિષ્ટાન્ન વગેરે થવાનાં હોય તેવાં નિમંત્રણો સ્વીકારવાં નહિ. ગ્રામવાસીઓ ગ્રામસેવકો પ્રત્યેની પોતાની મમતા બતાવવા માટે જુદાં જુદાં નિમિત્તો ખોળી નિમંત્રણો આપે છે, અને ગ્રામસેવકો તેમનાં મન ન દુભવવાની વૃત્તિથી તેને સ્વીકારવા માંડે છે. પણ એમાંથી ઘણા ગ્રામસેવકો સ્વાદલોલુપ બની જાય છે, અને એવાં ઘરોને ખોળતા ફરે છે, તથા મિષ્ટાન્નનાં નોતરાં માગતાં યે અચકાતા નથી. ગ્રામસેવકે યાદ રાખવું કે, આવાં ખર્ચો સારા ગણાતા ગ્રામવાસીઓ પણ ગજાની ઉપરવટ થઈને જ કરતા હોય છે, અને મહેમાનોનું ખર્ચ ગ્રામવાસીઓ

ખંડ ૧૪ મો : સંસ્થાઓ

૧ સંસ્થાની સફળતા

૧ કોઈ પણ સંસ્થાની સફળતા નીચેની શરતોને અધીન રહે છે:

(૧) સંસ્થાના ઉદ્દેશ પ્રત્યે અત્યંત વફાદારીયુક્ત નિષ્ઠા, અને તેની સિદ્ધિ માટે ધગશ.

(૨) સંસ્થાના નિયમોનું સ્થૂળ પાલન જ નહિ, પણ તેના ભાવનું યે પાલન.

(૩) સંસ્થાના સંચાલકો, સભ્યો, સેવકો વગેરે કાર્યકર્તાઓમાં ભ્રાતૃભાવ અને એકરાગ.

૨ આ ત્રણમાંની એક પણ શરત ન પળાતી હોય તો બીજી બધી અનુકૂળતાઓ છતાં એ સંસ્થા પ્રાણવાન કામ નહિ કરી શકે.

૨ સંસ્થાનો સંચાલક

સંસ્થાનો સંચાલક એ સંસ્થાનો પ્રાણ છે એમ કહી શકાય. એની ઉદ્દેશ પ્રત્યે નિષ્ઠા અને ધગશ, અને એનાં નિયમપાલન, બીજા સભ્યો પ્રત્યેનું વર્તન, ઉદ્યોગિતા એ બધાં પર સંસ્થાની સિદ્ધિનો ઘણો આધાર રહેલો છે.

સંચાલકને પોતાના અધિકારનો ગર્વ, અથવા સંસ્થાના બીજા સભ્યો પ્રત્યે અનાદર કે અણગમો રહેતા હોય, તો તે સંસ્થાને નુકસાન કરનારો થાય.

જેમ સારો સેનાપતિ નિયમો પળાવવામાં ઘણો આગ્રહી અને સખ્ત હોય છતાં પોતાના સિપાઈઓનો પ્રેમ સંપાદન કરવા કાળજી રાખે છે, અને પોતાના સિપાઈઓ માટે અભિમાન ધરાવે છે, તેમ સંસ્થાના સંચાલકનું હોવું જોઈએ.

સંચાલકની નજર સંસ્થાની ઝીણામાં ઝીણી બાબતો ઉપર પણ ફરી વળે. એ સંસ્થામાં રહેનારાં માણસો તથા પ્રાણીઓનાં સુખ-દુઃખની, જેમ માતા બાળકની રાખે તેમ, કાળજી રાખે.

સંચાલક પ્રસંગ પરત્વે પોતાનો અધિકાર બજાવે, છતાં પોતાના મનમાં એના હાથ નીચેના માણસો માટે સમાનપણાનો અથવા સાથીપણાનો જ સંબંધ માને; અને નાનામાં નાના માણસને યે પોતાનો ગોઠીઓ જ સમજે. એ એમ માને કે પોતાનું સંચાલક-પણું પોતાની વિશેષ લાયકાતને લીધે નહિ પણ સાથીઓના એના પ્રત્યેના પક્ષપાત કે આદરને લીધે જ છે.

આથી, એ નાનામાં નાના માણસની સૂચનાને પણ આદર-પૂર્વક સાંભળે, અને યોગ્ય હોય તો સ્વીકારવા તૈયાર રહે, અને અયોગ્ય લાગે તો એને અયોગ્યતા સમજાવવા પ્રયત્ન કરે.

૮ સંચાલક કાચા કાનનો ન થાય. કોઈને વિષે ઉતાવળે પ્રતિકૂ અભિપ્રાય ન બાંધી લે, પણ પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય બાંધવામ દીર્ઘસૂત્રીપણું બતાવે, અને સાફ પુરાવા વિના પ્રતિકૂ અભિપ્રાય ન બાંધે.

૯ હાથ નીચેના માણસોમાંથી સંચાલક કોઈને વિશેષ માનીતા કરે; કોઈને પક્ષપાત ન કરે; અને એકનું ઓછું દેખાડવા મા બીજાનાં વખાણ ન કરે.

૧૦ નિયમોનું બરાબર પાલન કરાવવા માટે વર્તન કે વાણીમાં કઠોરતાન કે શિક્ષા કરવાની જરૂર નથી. એવી જરૂર માનનાર સંચાલ લાયકાતની ખામી બતાવે છે.

૩ સંસ્થાના સભ્યો

૧ જે સંસ્થાના સભ્યોમાં પરસ્પર ભ્રાતૃભાવ અને આદર નથી, સંસ્થા લાંબો વખત તેજસ્વી નહિ રહી શકે: એમાં શાખાએ અને તડો પડશે; અને સંસ્થાના મૂળ ઉદ્દેશને ભૂલી એકબીજ સાથે કલહ કરવામાં જ રોકાઈ જશે.

૨ જે સંસ્થાના સભ્યો પોતાના ઉપરીની આજ્ઞાઓ ઉઠાવવા હર્ષથ તત્પર ન હોય, તે સંસ્થા લાંબો વખત તેજસ્વી નહિ રહી શકે એમાં આળસ અને ઢીલાપણું આવી જશે, અને સભ્યે પ્રમાદમાં પડી જશે.

૩ સંચાલક અને સભ્યો વચ્ચે કેવળ સ્થૂળ જ નહિ પણ માનસિ સહયોગ પણ હોવો જોઈએ. એટલે કે સભ્યો એ સંચાલકન ઇચ્છા કે આજ્ઞાને જ આધીન હોવું બસ નથી. પણ તે ઇચ્છ કે આજ્ઞાની યોગ્યતા સ્વીકારતા હોય તો જાણે પોતે જ પોતાન મગજમાંથી એ કામ કરવા ઠરાવ્યું હોય તેમ વર્તવું જોઈએ.

૪ જે નિયમ કે આજ્ઞાની યોગ્યતા વિષે સભ્યોની ખાતરી ન થ

હોય, તે વિષે સભ્યોએ સંચાલક સાથે ચોખવટ કરવી જોઈએ; અને ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી ખાતરી થઈ છે એવો સંચાલકના મન પર ભાસ ઉત્પન્ન કરવો ન જોઈએ.

જો એવો નિયમ કે આજ્ઞા સત્ય કે ધર્મને વિરોધી ન લાગતાં હોય, પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જ અયોગ્ય લાગતાં હોય તો તેની યોગ્યતા વિષે ખાતરી ન થાય તો યે તેનું પાલન કરવું જોઈએ; અને જો એ સત્ય કે ધર્મને વિરોધી લાગતાં હોય તો સંસ્થા છોડવા સુધી તૈયાર થવું જોઈએ.

જો નિયમ કે આજ્ઞા સત્ય કે ધર્મને વિરોધી ન હોય, પણ તેનું પાલન પોતાને કપરું લાગતું હોય, તો સભ્યે સંસ્થાના ઉત્કર્ષ માટે સંસ્થા છોડવી એ જ ઇષ્ટ ગણાય.

સભ્યોમાં પરસ્પર મતભેદ થાય, કોઈકના વર્તન વિષે શંકા આવે કે તેથી પોતાને અસંતોષ કે દુઃખ થયું હોય, કોઈના આશય વિષે પોતાના મનમાં વહેમ આવ્યો હોય, તો તેવી દરેક બાબતમાં તે માણસ સાથે જ સૌથી પહેલાં વાતચીત કરી ખુલાસો કરી લેવો જોઈએ. જો એથી ખુલાસો ન થાય અને પોતાનો તેને વિષેનો અભિપ્રાય કાયમ રહે કે વધારે દૃઢ થાય, તો તેના અથવા પોતાના તરતના ઉપરીને તે વિષે જણાવવું જોઈએ, અને યોગ્ય કરવાનું તેને સોંપવું જોઈએ.

તે જ માણસ સાથે ચોખવટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના એ વિષે ઉપરીને કે બીજાઓ આગળ વાત કરવી અથવા તરતના ઉપરીને જણાવ્યા વિના એકદમ વરિષ્ઠ અધિકારી આગળ વાત લઈ જવી એ દોષ છે.

પોતાના મનમાં બીજા વિષે ઉપર પ્રમાણે કોઈ દોષ વસ્યો હોય, તેનો પહેલી તકે ખુલાસો કરવાને બદલે મનમાં સંઘરી રાખવો, અને ઉપરીને જણાવવાની જરૂર ઊભી થતાં યે ન જણાવવો, એ સંસ્થામાં ગંદવાડ ભેગો થવા દેવા જેવું છે.

૧૦ જે સંસ્થામાં સભ્યોના દોષોની અંદર અંદર કુથલીઓ ર
કરે, છતાં ઉપરીઓ સુધી વાત ન જતી હોય, અને જેને
વાત હોય તેની સાથે ખુલાસો પણ ન થતો હોય, તે સ
તેજસ્વી નહિ રહી શકે; એમાં પાપ, દંભ, અસત્ય અને
લજ્જા પેસી એને નિષ્પ્રાણ કરી મૂકશે.

૪ સંસ્થાનો આર્થિક વ્યવહાર

32558

૧ પૈસાને અભાવે કોઈ સાચાં કામ અટકી પડેલાં જાણમાં

૨ ભંડોળ ભેગું કરી વ્યાજમાંથી ખર્ચ ચલાવવાની વૃત્તિ
નથી. સંસ્થાના સંચાલકોમાં દૃઢ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ કે
સંસ્થાનો પ્રજાને ઉપયોગ છે તેના નિર્વાહ માટે પૈસો મળી જ ર

૩ એ સંસ્થાની ઉપયોગિતાની પ્રજાને ખાતરી ન થાય ત્યાં
સંચાલકોને વધારે મહેનત કરવી પડે ખરી; પણ તે
તપશ્ચર્યા અને સેવાનો જ ભાગ ગણાય.

૪ બાદ, તો એટલી મદદ મળી રહે છે કે અનેક સંસ્થાએ
નિષ્પ્રાણતાનું કારણ એમની પાસેનો અર્થસંચય જ થાય
આથી, આદર્શ સંસ્થાએ પૈસો ભેગો કરવાના મો
પડવું જ ન જોઇએ.

૫ સાર્વજનિક પૈસા પર નભતી સંસ્થાઓમાં કરકસર પર
લક્ષ નથી અપાતું એવું સામાન્યપણે જોવામાં આવે છે.
મોટો દોષ છે. હિંદુસ્તાન જેવા ગરીબ દેશની સેવા કર
સંસ્થાઓ અત્યંત કરકસરથી ચાલવી જોઈએ.

૬ સંસ્થામાં હિસાબ ચોખ્ખા રાખવા ઉપર ખાસ ધ્યાન આ
જોઇએ. પાઈએ પાઈનું શરાફી પદ્ધતિએ નામું મંડાવું જોઈ
અને પ્રમાણભૂત તપાસનારાઓ પાસે એ તપાસાવવું જોઈ

